

ІСТОРІЯ ЄВРОПИ

УКРАЇНСЬКИЙ ПОГЛЯД

**Брати
Капранови**

Художник
**Олександр
Костенко**

**УКРАЇНСЬКИЙ
КУЛЬТУРНИЙ
ФОНД**

Первісні люди і Стара Європа. До ХХХ ст. до н. е.

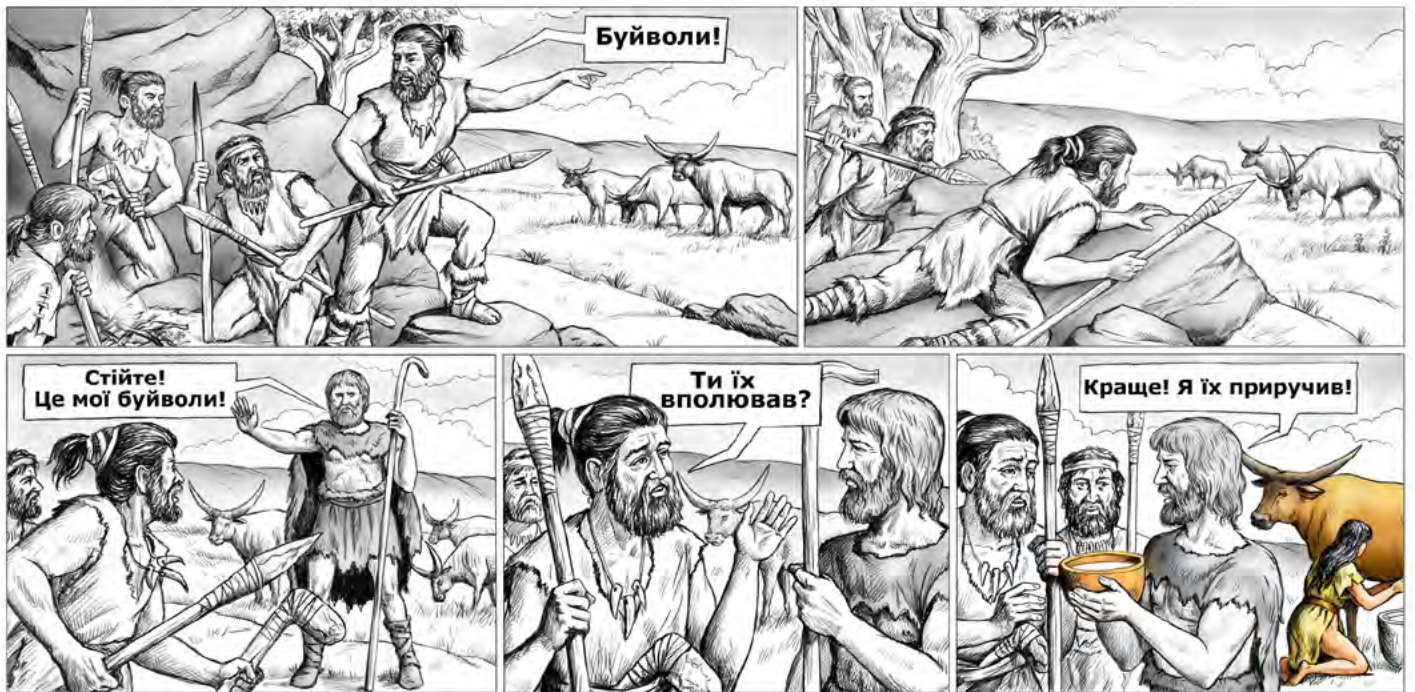
Учені твердять, що перші представники роду людського, який називають також Гомо (Homo), з'явилися у Східній Африці орієнтовно 2,4 мільйонів років тому. Рештки найдавнішої пралюдини, яку називають Homo habilis, тобто Людина уміла, було знайдено у Танзанії. Це була прямоходяча істота, із нетипово для тварин) добре розвиненим головним мозком, всеїдна, як і сучасні люди, яка до того ж виготовляла кам'яні знаряддя праці. Щоправда вчені і досі сперечаються, чи можна її вважати окремим родом, а чи просто різновидом австралопітеків, які за будовою тіла посідають проміжне місце між мавпами та людьми.

Цікаво, що крім Африки окремі тогочасні стоянки пралюдей — йдеться про вік близько двох мільйонів років — знайдено і в Європі, скажімо, у гроті Валоне посеред французьких Альп. Але це швидше виняток, ніж доказ заселення європейських земель у ті часи. Бо справжнє залюднення наших територій відбулося аж на мільйон років пізніше. Цих прадавніх європейців учені називають архантропами, що з грецької перекладається як старі люди. Вони були представниками більш розвиненої ніж Людина уміла гілки першолюдей. Різновидами архантропів є Гомо еректус, тобто Людина прямоходяча, та Гомо ергастер, тобто Людина працююча. Вперше стоянки цих пралюдей було знайдено знов-таки у Франції — біля містечка Сент-Ашель, тому залишки їхніх кам'яних інструментів називають ашельською культурою. Зверніть увагу, що, археологічною культурою називають саме залишки результатів діяльності людини. І якщо поруч не збереглося рештків самої людини, а це стосується абсолютної більшості пам'яток ашельської культури, ми не можемо точно сказати, який саме вид архантропів зробив чи обробив знайдені предмети.

Тим паче, що це міг бути і представник іншого виду пралюдей, що існували майже одночасно — їх називають Гайдельберзькі люди, бо перша знахідка їхніх рештків стала біля німецького міста Гайдельберг. Цих першолюдей відносять до більш близьких до сучасної людини палеоантропів. Вони першими серед наших предків почали засвоювати будівництво житла. А проте їхньому закріпленню у Європі завадили льодовики, які, повільно відступаючи на північ, періодично все-таки поверталися.

Приблизно 150 тисяч років тому на європейському кордоні з льодовиками закріпилися інші палеоантропи — неандертальці, названі так за найменуванням німецької долини Неандерталь, де вперше знайшли їхні рештки. Археологічна культура, тобто залишки результатів діяльності цих першолюдей, називається мустьєрською за іменем французького гроту Ле Мустьє, де знайшли кістяки неандертальців разом із залишками їхньої стоянки. Закріпитися у холодній Європі неандертальцям вдалося завдяки тому, що вони не тільки виготовляли знаряддя для полювання і праці, але й успішно їх застосовували — полювали великих звірів, будували житло і остаточно приручили вогонь. Саме вони першими почали ховати померлих одноплемінників за певним ритуалом. Тобто можна сказати, що саме неандертальці були першими носіями культури не лише у вузькому археологічному значенні цього слова.

А за сто тисяч років льодовики ще більше відступили, і поруч, але у трошки теплішій зоні, оселилися кроманьйонці, або ж неоантропи, перші залишки яких було знайдено у французькому гроті із назвою Кро-Маньйон. Конкуренція та співіснування неандертальців і кроманьйонців зумовили формування сучасних людей і біологічно, й культурно. Кроманьйонців називають Гомо сапієнс, тобто Людина розумна. Останні сліди чистих неандертальців губляться за

тридцять тисяч років до нашої ери, тому в молодших археологічних пам'ятках учені вже розділяють види людини. Усіх називають — Людиною сучасною.

Оскільки наші предки у згаданий період часу робили інструменти з каменю, його називають кам'яною добою. Історики нарахували близько сотні різновидів тогочасних виробів із каменю. Звісно, знаряддя робили також і з дерева, і з кістки. Саме тоді і з'явилися перші механізми — списо-металки, які суттєво збільшували відстань польоту списа. А в печері Облазовій у Польщі було навіть знайдено тогочасний бумеранг.

Але саме камінь вважають визначальним для цієї доби. Вона почалася у часи Людини умілої, тобто два з половиною мільйони років тому. До речі, саме у кам'яну добу, але значно пізніше, приблизно вісім тисяч років тому, люди вигадали як робити штучний камінь — кераміку. А ще винайшли принципово нову зброю для полювання з дистанції — лук, та приручили собаку — мисливця-помічника. Це визначає початок періоду, який називається неоліт, тобто новокам'яна доба. Її виділяють окремо, бо саме тоді люди, які до того годувалися з промислів — мисливства, збиральництва, рибальства — почали самі відтворювати продукти: розводили дрібних тварин, вирощували рослини. Ті вирішальні зміни

способу життя людей називають неолітичною революцією.

Приблизно 10–12 тисяч років тому поступове потепління призвело до того, що розтанула велетенська крижана гребля, яка відгороджувала від океану глибоке прильодовикове прісноводне озеро, яке було на місці сучасної Балтики. Воно наповнилося теплою солоною водою Атлантичного океану, і це призвело до різкого потепління та зволоження клімату Європи. Фактично тоді і сформувався її сьогоденний клімат, що натомість дало поштовх до розселення людей по всьому континенту.

У час близько чотирьох тисяч років до нашої ери наші предки навчилися обробляти перший метал — мідь. Вона досить часто зустрічається у вигляді схожих на камінь самородків, які, на відміну від каміння, під ударами не колються, а деформуються. Так мідь почали кувати нахолодно. А, з іншого боку, гончарні печі для опалювання кераміки могли дати достатньо високу температуру, щоб мідна руда почала плавитися. Мідь — м'якіша за камінь, але з неї можна було зробити багато інструментів, які з каменю не зробиш, наприклад ніж, шило чи цвях. І, звісно, з міді робили також інші предмети побутового застосування. А там, де міді було багато, вона таки тіснила камінь, бо мідні інструменти можна було загострити та полагодити, а кам'яні

доводилося викидати та брати нові. Цю добу звуть мідною, мідно-кам'яною добою, або ж енеолітом, і вважають перехідною від кам'яної доби до бронзової. Саме тоді городництво перетворилося на масштабне землеробство. Щоправда воно було тоді півкочовим — земля за кілька десятків років виснажувалася, і людям доводилося переходити на нове місце. Вони взагалі стали більше пересуватися і спілкуватися, тому археологи знаходять сліди однієї й тієї ж культури на великих територіях. Яскравим прикладом цього служать Ямна культура, Трипільська, вона ж Кукутень, культури лійчастого посуду та дзвоноподібних келихів. Деякі з них археологи навіть називають не просто культурами, а культурно-історичними спільнотами.

Саме у цей період люди одомашнили велику рогату худобу і коней. Водночас відбувся і процес остаточного формування й розподілу способу життя давніх людей, які поділилися на кочових скотарів та на початках напівкочових, а у майбутньому осілих землеробів. Одночасно продовжували існувати і навіть отримали певний розвиток люди, що жили з промислів — мисливства, рибальства, видобутку солі, руди — у той час лише мідної — та вугілля, а також з'явилися ремісничі центри, які спеціалізувалися на виробництві. Люди почали видобувати

або виробляти сировину, знаряддя, харчі та побутові предмети не лише для власних потреб, але й для обміну. І це стало масовим явищем. У результаті почали утворюватися сталі ланцюги перевезення й обміну товарів, з'явилися перші професійні торговці. Торгівля зробила революцію у побуті людей та виробництві. Якщо раніше виробляти надлишки не було сенсу, бо вони просто пропадали, то торгівля дозволяла виміняти ці надлишки на товари, які ти не можеш виробити сам. А торгівці залишали частину товарів собі і з цього жили. Крім того торговці багато пересувалися та спілкувалися, створюючи перші канали комунікації між племенами. Тоді ж з'явилися велетенські споруди з каменю, які називають мегалітами. Найвідомішим європейським мегалітом є англійський Стоунгедж.

Відбулася чергова революція у способі життя людей. Археологічні пам'ятки часів до цієї революції називають Старою Європою. Бо далі життя людей радикально змінилося. Один рід вже не міг існувати автономно, бо виникла потреба у співпраці більшої кількості людей. Тому почали утворюватися сусідські общини і формуватися абсолютно новий досвід мирного незалежного сусідства та взаємодії людей з різних родів і родин.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ:

1.1	Грот Валоне	1.7	Королевська стоянка	1.13	Мізинська стоянка
1.2	Сент-Ашель	1.8	Стоунхендж	1.14	Киїк-Коба
1.3	Гайдельберг	1.9	Кам'яна могила	1.15	Кирилівська стоянка
1.4	Долина Неандерталь	1.10	Новоолександрівське кам'яне коло	1.21	Дніпро-Донецька культура
1.5	Грот Кро-Маньйон	1.11	Скельські менгіри	1.22	Буго-Дністровська культура
1.6	Печера Облазова	1.12	Сарсени Докучавська		Шляхи індо-європейських комунікацій

Найдавнішою археологічною пам'яткою, яка стосується давніх людей в Україні, є стоянка побіля селища Королеве у Закарпатті. Там залишили свої знаряддя люди, що жили мільйон років тому, та їхні наступники аж до мідної доби. Вивчаючи цю стоянку, історики дійшли висновку, що перші люди прийшли до України з Центральної Європи і Балкан. Кримська Киїк-Коба, тобто Дика Печера, була прихистком для неандертальців за 70 тисяч років до н. е. Кирилівська стоянка у Києві слугувала прихистком для мисливців на мамонтів у 25 тисячолітті до н. е. Стоянка побіля Мізина на Чернігівщині датується 18 тисячами років до н. е., її жителі вже будували житло і навіть залишили музичні інструменти. Кам'яна Могила у Запорізькій області представляє малюнки та руни людей неоліту — 3–9 тисячі років до н. е. До того ж періоду відносяться найбільший український мегаліт Новоолександрівське

кам'яне коло та пам'ятки Дніпро-донецької та Буго-дністровської культури.

Зірками енеоліту в Україні є Трипільська та Ямна культури. Трипільська культура, розповсюджена у лісо-степовій зоні країни і представляє напівкохових землеробів, які раз на кілька десятків років палили свої селища та йшли шукати нових плодючих земель. Вони будували будинки, в яких могла би мешкати і сучасна людина, а населення трипільських поселень складало подеколи декілька тисяч людей. Трипільці використовували гончарне коло, вміли плавити і кувати мідь, орали землю, розводили худобу і знали колесо.

Ямна ж культура репрезентує скотарів і залишила нам перші курганні поховання у степах. Ці племена поселень лишили небагато, але розташування поховань свідчить, що жили вони побіля річок. Їхні гончарні вироби значно примітивніші ніж трипільські, але розповсюджені мідні інструменти і подеколи зброя.

Егейські цивілізації та індоєвропейці. XXX–XI ст. до н. е.

За три тисячі років до нашої ери металурги, які плавили мідь, навчилися додавати до неї інші метали, тобто робити сплави. Найміцнішим із них була бронза, основними складниками якої були мідь і олово. Вона була такою міцною, що не тільки потіснила камінь, але й дала нові можливості обробки матеріалів. Тому історики називають цю добу бронзовою. Саме бронзовий інструмент і матеріали уможливили появу двох винаходів, які зробили революцію в торгівлі і комунікаціях — велике судно, придатне для перевезення товарів та людей на великі відстані водою, а також великий віз на міцних колесах, придатний для перевезення на великі відстані людей і товарів суходолом. Доріг тоді ще не було — їхню роль виконувала рівнинна цілина або вода у річках та морях.

Через розвиток скотарства радикально збільшилося залюднення європейського степу з його прекрасними пасовиськами, а також інтенсивність спілкування між різними племенами. Таким чином племена європейського степу почали формувати великий і розгалужений ланцюг перевезення і обміну товарів на шляху від Індії аж до Балтійського моря. Вони несли свій звичай і мову тим, із кими торгували, і в результаті інтенсивного спілкування, товарного та культурного обміну на цих торгових шляхах почали формуватися племена, які називають індоєвропейськими. А мова степових племен Європи стала спільним предком мов Індії, Персії та багатьох європейських народів — від вірмен і греків до слов'ян і кельтів.

На островах і берегах морів людські поселення утворювалися біля бухт, де могли пристати кораблі, або на відстані, звідки до бухти можна доїхати возом.

Найтеплішим морем Європи є Середземне, а найбільше островів та берегів зі зручними бухтами є у його заливі — Егейському морі. Тому люди почали масово будувати поселення саме там і возити товари і людей між цими поселеннями на кораблях. У результаті в Егейському морі

утворилося три центри торгівлі та комунікацій — острівна Кікладська цивілізація, материкова Елладська та Мінойська з центром на острові Крит. На Криті росли густі корабельні ліси. І саме з них мінойці будували кораблі, які врешті-решт установили повний контроль Криту над торговими шляхами та портами Егейського моря. Ми знаємо про це з археологічних знахідок та робіт грецьких істориків, які навіть вживають спеціальний термін для подібних морських держав — таласократія (від грецьких слів таласа — море і кратос — влада). Звісно, критські кораблі допливали і до Єгипту — там археологи знаходять артефакти мінойської культури. А на землях басейну Егейського моря вони вивчають залишки міст і палаців, найвідоміший з яких Кносський на острові Крит, бо через стихійну забудову він перетворився на лабіринт і став основою для легенди про напівлюдину-напівбика — Мінотавра, який також жив у лабіринті. А ще до нас дійшли печатки, посуд і глиняні таблички з першими європейськими писемностями — критськими ієрогліфами, які утворилися не без впливу єгипетських, та двома видами значно простішого лінійного письма.

Розквіт торгівлі на островах та узбережжі призвів і до розвитку племен на близькому суходолі. Так на півострові Пелопоннес постали міста-держави войовничих суходільних племен ахейців. І врешті у XV–XIII століттях до н. е. вони зуміли перехопити у Крита владу в Егейському морі. А проте морем вони не обмежилися, а почали засновувати міста і в глибині території нинішньої Греції. Цю цивілізацію називають Мікенською.

Звісно, не тільки індоєвропейці утворювали сталі торгові шляхи. У Середземномор'ї постав Шлях пахощів, який з'єднував Європу, Азію й Африку. Одночасно на самому кордоні Європи — у Малій Азії індоєвропейські племена утворили суходільну державу Хетське царство. Саме воно стало мостом, який з'єднав суходільними торговими шляхами та портами

егейські державності з Єгиптом, Ассирією і Вавилоном. Надалі ми називатимемо цей торговий шлях Малоазійським. Таким чином поруч із індоевропейським сформувався ще один — середземноморський торговий та інформаційний простір, який з'єднав прибережні племена і держави.

Малоазійський торговий шлях забезпечив процвітання егейських держав. Історики називають чотири основних племені, які разом утворили грецьку цивілізацію: два морських — іонійці та еолійці, та два суходільних — згадані вже ахейці та дорійці. Деякі з них уже засновували міста, а інші зберігали родинно-общинний лад. Вони конкурували і воювали між собою, про це нам розповідає поема легендарного давньогрецького поета Гомера «Іліада». Вона присвячена першій відомій в історії Європи війні — десятирічному протистоянню ахейців із тевкрами, жителями узбережжя Дарданелльської протоки та Мармурового моря під стінами їхньої столиці Трої. Цікавим є те, що переможці у війні — ахейці — не підкорили Трою, як свого часу міста Криту та інших островів, а спалили її дощенту. Це дає зрозуміти, що Троянська війна велася не за землі, а з метою знищення торгового конкурента.

Нам доведеться і далі згадувати про війни, бо їх було дуже багато в історії Європи. Але ми не будемо надто зосереджуватися на описі воєнних протистоянь, приділяючи

більше уваги їхнім причинам і наслідкам. Бо, на нашу думку, зовсім не військові операції забезпечують розвиток людства та штовхають уперед історію.

Близько 1200-х років до н. е. почався процес, який історики називають катастрофою бронзової доби. Вона торкнулася одночасно всіх народів, об'єднаних Середземним морем та Малоазійським торговим шляхом, і мала однакові наслідки — повстання, руйнування державностей, занепад міст, вторгнення диких племен. Греки називали ці племена дорійцями і пов'язували з Гераклідами, тобто нащадками Геракла. Ассирійці своїх кривдників звали арамеями. А Єгиптяни вирізняли серед нападників, які тероризували їхні береги, понад десяток племен із різними назвами. Часто до них застосовують спільне визначення — народи моря.

Те, що всі Середземноморські цивілізації одночасно знеслилися і почали програвати війни не настільки розвиненим племенам наводить на думку, що причиною цього стало скорочення виробництва бронзи через вичерпання всіх відомих родовищ олива у Середземномор'ї. Залізо давно було відоме людству, але його не вдавалося розплавити до рідкого стану, а значить, очистити. Вдавалося лише розм'якшити для кування. До того ж воно було значно м'якшим за бронзу. Ще й на відміну від неї ржавіло. Ця гіпотеза цілком пояснює

раптовий економічний та культурний спад, занепад ремесел і будівництва та настання так званих темних століть грецької історії.

Серед великих міст Мікенської цивілізації встояти вдалося лише Афінам. Але це не означає, що ахейці, іонійці та еолійці вимерли чи були повністю витіснені. Вони знайшли своє, тепер вже не панівне, але міцне місце у новій кризовій реальності. Тоді ж почала формуватися традиція, за якою влада і соціальний стан передавалися у спадок. Діти царів ставали царями, діти аристократів — аристократами, а діти рабів — рабами. В історії Греції цей період називають темними століттями.

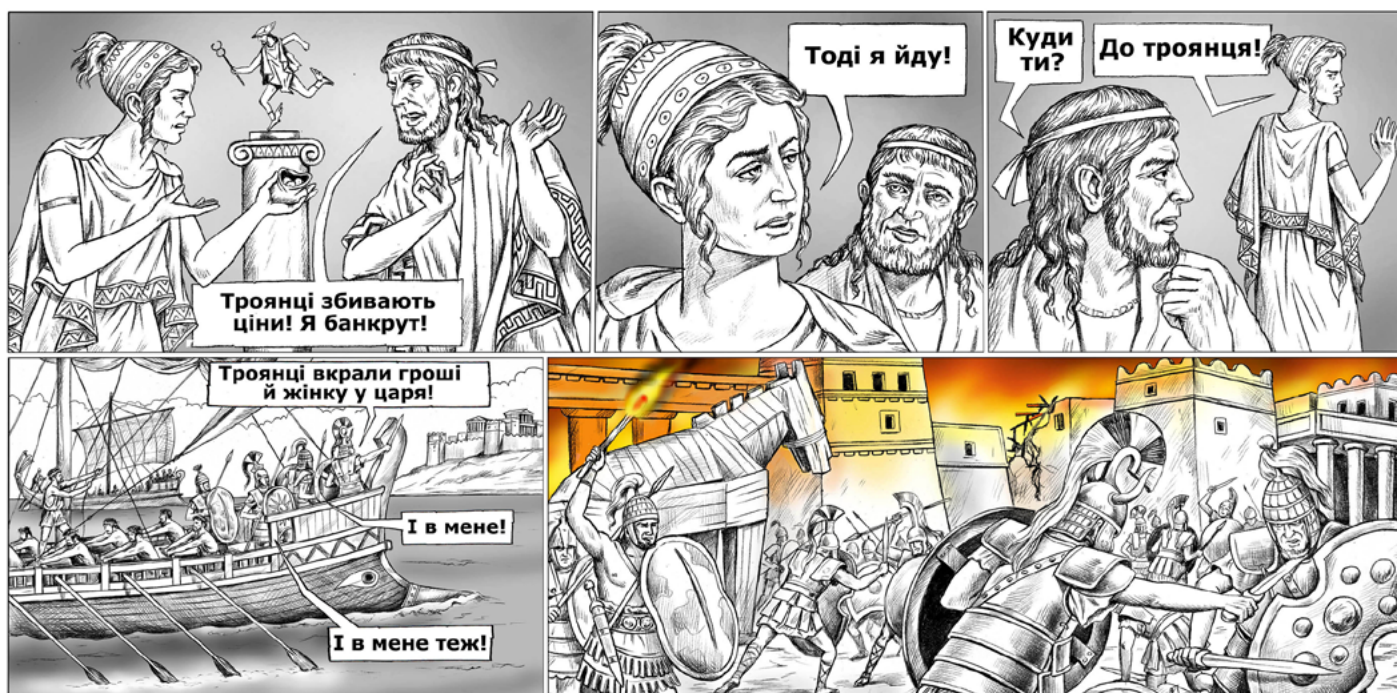
На континенті ж у цей період індоєвропейські племена скотарів за допомогою возів на міцних колесах почали засвоювати степові простори та долучати до великої торгової та інформаційної мережі все більше місцевих племен скотарів, землеробів і тих, хто жив із промислів а чи ремесел. Яскравим прикладом цього процесу є археологічні сліди Катакомбної а після неї Зрубної культурно-історичних спільнот, а також спільнота культур Шнурової кераміки. Зверніть увагу, не культур, а саме культурно-історичних спільнот. Бо пам'ятки цих спільнот розкидані великою територією від Каспію до Дунаю і можуть між собою досить суттєво різнитися, а проте мають чіткі спільні риси.

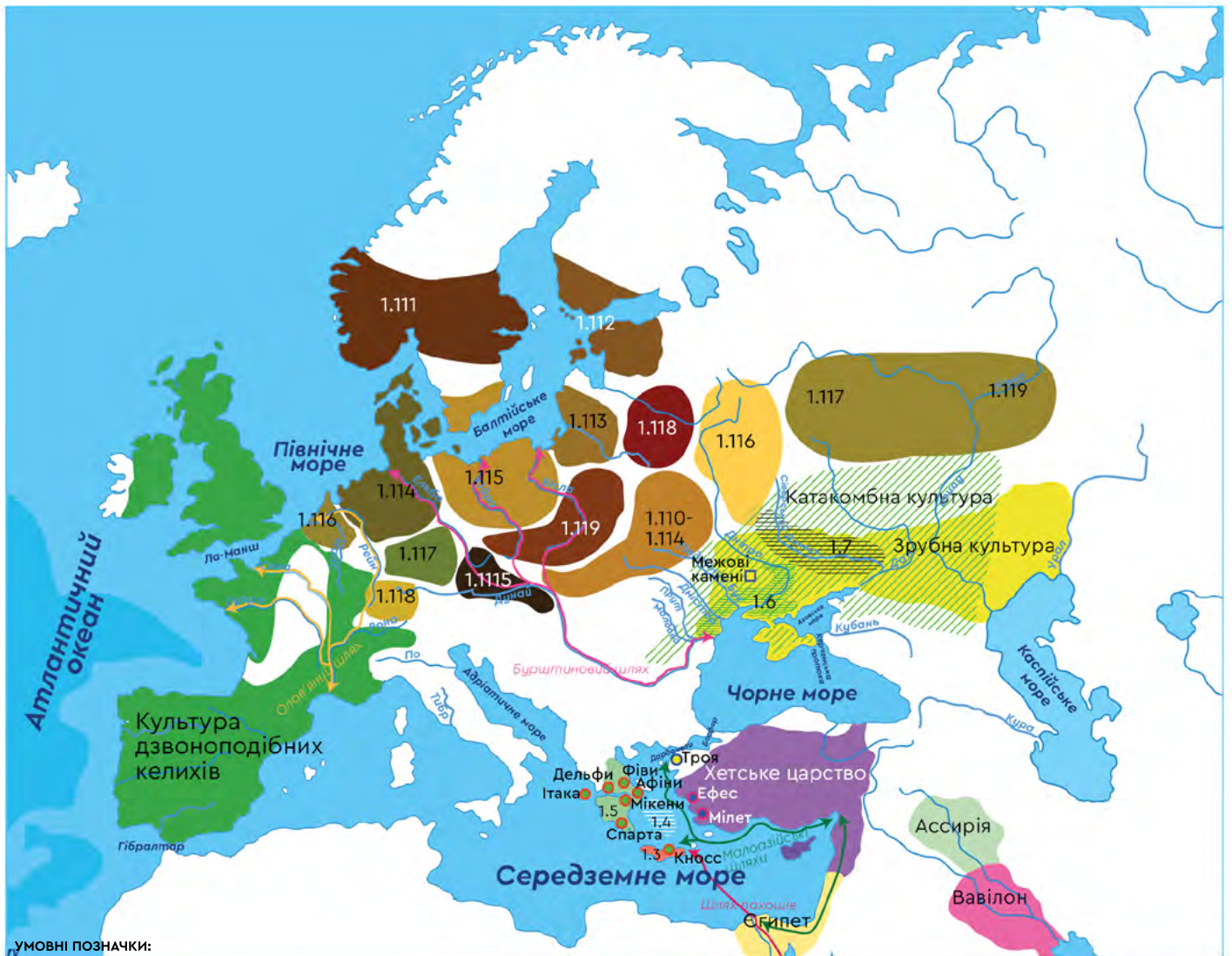
Лісостеп же Європи відкриває нам геть інші археологічні культури. Бо пересування

возів цією територією обмежував рельєф — гори, ущелини, байраки, а також ліси та річки. Тому сталі комунікації утворювалися на значно менших територіях, здебільшого вздовж річок як єдиних доступних транспортних артерій. Хоча тоді інтенсивність цих контактів була значно вищою, тому і культурні артефакти в археологічних пам'ятках набагато однорідніші. Степові ж культури свідчать про досить не високу інтенсивність культурної взаємодії їхнього населення. Судячи з усього, між поселеннями та кочів'ями курсували здебільшого торгівці.

Але це не означає, що суходільні культури не торгували і не спілкувалися зі значно розвиненішими острівними і прибережними. І результатом цього спілкування стало формування двох суто європейських шляхів — Олов'яного, річками Луара, Сена, По і Рона, яким у Середземномор'я доставляли дефіцитне олово та інші товари з Британських островів, та Бурштинового — річками Рейн, Ельба та Дунай, якими возили крам, зокрема і бурштин, із узбережжя Північного моря.

Зверніть також увагу, що і Зрубна спільнота у XII столітті до н. е. розпалася на окремі локальні культури. І це цілком збігається за часом із середземноморською катастрофою бронзової доби. Тож можна зробити висновок, що морська і континентальні культури вже тоді були тісно пов'язані і взаємозалежні.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ:

1.3	Мінойська цивілізація	1.113	Вісло-Німанська (Жуцевська) культура	1.121	Краківсько-Сандомирська група
1.4	Кікладська цивілізація	1.114	Культура поодиноких поховань	1.122	Межановицька культура
1.5	Елладська цивілізація	1.115	Одерська група	1.123	Стжижовська культура
1.6	Білозерська культура	1.116	Культура верхньорейнських кубків	1.124	Підкарпатська культура
1.7	Бондарихинська культура	1.117	Саксоно-Тюрінгська культура	1.125	Богемсько-Моравська культура
1.11	Культури шнурової кераміки:	1.118	Культура нижньорейнських кубків	1.126	Середньодніпровська культура
1.111	Культура човникоподібних топирців	1.119	Польська група	1.127	Фат'янівська культура
1.112	Естонська група	1.120	Городоцько-Здовбицька культура	1.128	Баланівська культура

Бронзова доба в Україні, на жаль, пройшла повз увагу Гомера та грецьких істориків, тому ми можемо спиратися лише на археологію. У степовій зоні часи до другого тисячоліття до н. е. представляють пам'ятки Катакомбної, а пізніше Зрубної культурно-історичної спільності. Назви свої ці культури отримали від традицій поховань. Обидві спільноти охоплюють одну й ту саму територію — від північного узбережжя Каспію до дельти Дунаю. Люди тоді крім знаряддя праці виготовляли також прикраси із золота, бронзи та кераміки — намиста, каблучки, браслети, бляшки та підвіски. Знайдено і залишки місцевого металургійного виробництва біля покладів мідистих пісковиків у районах Бахмута та

верхів'ях Сіверського Донця. У Верхньому Подніпров'ї знайдено також пам'ятки однієї з гілок Культури шнурової кераміки. Цікаво, що для них характерні сильні впливи і запозичення від степової катакомбної спільноти. Тобто схід і захід нашої країни тісно спілкувалися ще за бронзової доби.

Близько XII століття Зрубна спільність розпалася на локальні культури. На території України це — Білозерська культура у пониззі Дніпра, Побужжжі і Криму та Бондарихинська у степовому Лівобережжі. І збіг цього розпаду за часом із катастрофою бронзової доби свідчить про тісну пов'язаність культур наших земель із культурами Середземномор'я.

Індоевропейська торгівля та антична Греція. X–IV ст. до н. е.

Під час так званих темних століть дорійці закріпилися у полісах Криту, заснували місто Спарта на півдні Пелопоннесу і вийшли за межі Егейського моря — заснували Сиракузи на острові Сицилія, поліси на півдні Апеннін, які називають Великою Грецією, пройшли Босфор, заснувавши на ньому місто Візантій, нині це Стамбул, і закріпилися на південному узбережжі Чорного моря. Тобто з точки зору територіального розвитку ці століття виявилися для дорійців не дуже темними. І поштовхом до цього стало знищення Малоазійського торгового шляху та занепад усіх партнерів по торгівлі у Середземному морі. Бо в результаті цього грецьким племенам довелося шукати нові ринки і нових партнерів. Тож вони знаходили їх на нових землях, населених місцевими племенами.

Іншим народом, який у той самий час взявся за пошуки нових земель і партнерів для торгівлі, стали фінікійці, які походили зі східного узбережжя Середземного моря — Леванту. Вони взялися будувати свої колонії на навколишніх островах та африканському узбережжі.

А у IX столітті до н. е. сталася визначальна для історії Європи технологічна революція в обробці заліза — було винайдено технології його зміцнення: гартування, тобто різке охолодження рідиною, і цементация — насичення поверхні вуглецем. Це остаточно витіснило кам'яні інструменти і поклато початок нової доби, яку називають залізною. Бо залізо остаточно перемогло камінь і перетворилося на основний матеріал для виготовлення інструментів, зброя, а також силових елементів конструкцій. У результаті велетенський поштовх отримало судноплавство. Раніше воно було каботажним, тобто прибережним, а тепер можна було ходити коротшими прямими маршрутами.

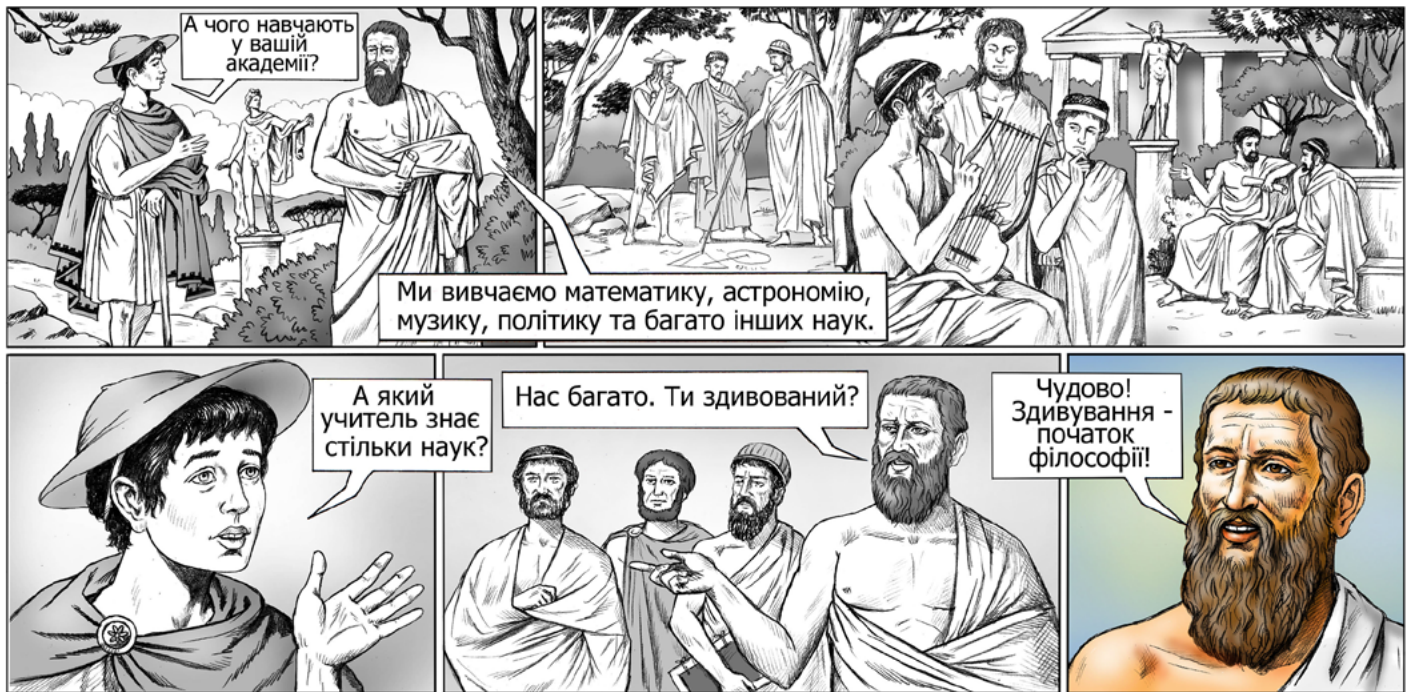
Фінікійці стали головними торговцями і мореплавцями Середземномор'я. Вони широко розкинули мережу своїх торгових факторій і міст. Найуспішнішим із них став Карфаген на півночі Африки, який зрештою перетворився на потужну державу. Звісно, такий розвиток комунікацій був би неможливим без прогресу писемності, і тут

фінікійці також стали революціонерами. Вони створили один із перших у світі алфавітів. Він мав двадцять дві літери і позначав лише приголосні звуки. Саме фінікійці розповсюдили практику засолювати рибу і м'ясо, щоб ті не псувалися. В результаті сіль на довгі роки стала головним товаром першої необхідності в Європі. Врешті фінікійцям стало тісно у Середземному морі, і вони вийшли в Атлантичний океан — на півночі дійшли до Британських островів, а на півдні навіть обійшли африканський континент, від Гібралтару діставшись Червоного моря.

Інтенсивні морські комунікації були підкріплені суходільними торговими шляхами, які встановили індоевропейські племена. Саме тоді почали формуватися племінні групи, які дали назви деяким сучасним націям. Наприклад італіки, племена яких жили на Апеннінському півострові і сформували групу досить схожих між собою мов, яку називають італійською. Іншою індоевропейською племінною групою, що сформувалася тоді на теренах Європи, були кельти. Їх об'єднував між собою Олов'яний торговий шлях, що пролягав із Британських островів через Західну Європу. Тому далі ми будемо називати цей шлях також Кельтським.

На Малоазійському півострові на місці Хетського царства постала наступна держава місцевих племен — Фрігія, а за нею Лідія. З ними торгували і, звісно, воювали кочовики причорноморського степу кіммерійці, які діставалися Малої Азії східним берегом Чорного моря. Ми називатимемо цей шлях Кіммерійським.

У такий спосіб грецькі племена були залучені до місцевої торгівлі й отримали потужний поштовх до розвитку. Темні століття для них скінчилися, натомість настав час інтенсивного розвитку і формування спільного культурного простору. Цей період називають Архаїчною Грецією. Найвищим культурним досягненням того часу є регулярні спортивні змагання між представниками кількох міст-держав і царств, які проходилися кожні чотири роки і називалися Олімпійськими іграми. На час проведення Олімпійських ігор навіть припинялися війни між державами-учасниками. Другою

зіркою Архаїчної Греції став легендарний поет Гомер, якого вважають автором «Одіссеї» та «Іліади» — поем, що започаткували європейську літературну традицію. Тоді ж було створено перші писані закони. Їх написав правитель Афін на ім'я Дракон — звідси вираз «драконівські закони». Звісно, всього цього не могло відбутися без революції у писемності — греки створили на базі фінікійської власну абетку, додавши до неї і позначення голосних звуків. А головною політичною подією стала перша демократична революція в одному з найпотужніших міст-держав — Мегарах. Воно контролювало торговий шлях на Пелопоннес і мало велику мережу колоній — на Сицилії, в Малій Азії та Чорноморському узбережжі. Вільні громадяни скинули там спадкову владу аристократів-землевласників. А це означало, що владу у Мегарах тепер отримували не у спадок, а від народних зборів, і на це мав право кожен громадянин, звісно, крім рабів і чужинців. Така можливість підняла у мегарійців патріотичний дух і запалила енергією працювати на державу та воювати за неї. Але некваліфіковані народні збори породили управлінський хаос, що призвело врешті до програшу у війні із сусідніми Афінам, і демократичні органи було розформовано. А ту першу мегарську демократію стали скептично називати «неприборканою».

У VI столітті землі Персії об'єднає під своєю рукою династія Ахеменідів, яка захоплює також Малу Азію. Таким чином було створено потужний торговий шлях з

Індії до Європи. У нього сформувалося дві окремі гілки. Перша — від Каспію через Кавказькі гори до європейського степу. Його опанували племена скіфів, які завдяки цьому виграли конкурентну боротьбу в кіммерійців. Тож ми називатимемо гілку між Каспієм і Чорним морем через Кавказ Скіфським шляхом. Друга гілка — відновлений Малоазійський шлях до Егейського моря. І саме він забезпечив небувалий до того розквіт грецьких міст-держав та започаткував період, який називають Класичною Грецією.

Насамперед удосконалився сам процес торгівлі, бо саме тоді першими в Європі греки почали карбувати зі срібла і золота монети. До того під час торгівлі розраховувалися лише так званіми товарними грошима — тобто товаром, який був потрібен усім, скажімо хутрами звірів, залізними сокирами або ж сіллю. Торгівля давала величезні доходи, які дозволили розквітнути найдорожчому виду мистецтва — архітектурі. Саме тоді було побудовано споруди, які стали символом грецької культури — Афінський Акрополь та Храм Зевса Олімпійського. Також створено і знамениті грецькі античні скульптури. Тоді ж від художньої літератури, яку писали віршами, відділилися нехудожні напрямки, які використовували прозу — історіографія, батьком якої вважається Геродот, філософія, архітекторами якої стали Аристотель, Платон і Піфагор, та риторика, перший підручник з якої уклав Коракс. Сама ж художня література розділилася на два

основних жанри — трагедію і комедію. В Афінах філософ Платон організував науковий дискусійний клуб, який отримав назву Академія. Згодом її учасники почали залучати до засідань своїх учнів, і Академія стала врешті також і навчальною установою. Її випускник Аристотель створив власний навчальний заклад під назвою Ліцей. А у Великій Греції Піфагор заснував власну школу філософії, яка поклала початок і математиці.

Афіни стали лідером класичного періоду Греції тому, що у 500 році до н. е. встановили у себе демократичний лад. Вони зуміли зробити висновки із невдач сусідніх Мегар, й Афіньська демократія протрималася близько ста років. Не останню роль у вивіщенні Афін зіграло і те, що вони взяли під контроль суходільний торговий шлях на півострів Пелопоннес. Але це стало і причиною великих неприємностей — союз полісів цього півострова, який очолювала Спарта, розбив Афіни та їхніх союзників у Пелопоннеській війні у 404 р. до н. е. В результаті цього демократію в Афінах скасували і встановили режим влади вузької групи осіб, який називали олігархією.

У класичний період значно зріс рівень колонізації греками Чорного моря й окрім полісів навіть було засновано велику державу на землях Криму, Тамані та Кубані, яку називають Боспорським царством.

Але не тільки греки скористалися розквітом торгівлі зі Сходом. На західному узбережжі Апеннін розквітнули міста-держави племен етрусків, які утворили єдину

конфедерацію з дванадцяти міст, яку називають Етрусською лігою, або Етрурією. Землі етрусків мали родовища олова, і це заклало фундамент їхнього бурхливого культурного та економічного розвитку. Етрурія стала головним суперником фінікійців та греків на середземноморських торгових шляхах і в розвитку культури їм також не поступалася. Етруски мали власну абетку, але їхню мову поки не розшифрували.

На Балканах індоєвропейські племена фракійців утворили Одриське царство, або ж Фракію. А скіфи, що володіли власним шляхом торгівлі із Персією, створили у Приазов'ї, Причорномор'ї та у басейні Дніпра і Південного Бугу величезне Скіфське царство, або ж Скіфію.

Розвиток торгівлі на північ затягнув до європейського торгово-інформаційного простору і племена германців, що сформувалися навколо Бурштинового торгового шляху з Балтійського моря. Тому далі ми називатимемо цей шлях також Германським. Усі згадані нами племінні групи — італіки, кельти, скіфи, фракійці, германці — склалися з багатьох племен із різними назвами. Племінні групи відрізнялися між собою значно більше ніж племена в їх середині. Звісно, всі ці племена не тільки торгували, але й активно конкурували і воювали одне з одним. Але конкуренція між племінними групами була значно гострішою ніж між племенами всередині групи. Тобто інформаційно-звичаєва різниця вже тоді була важливішою ніж просто боротьба з сусідами за продукти чи території.

Першим грецьким полісом на землях України став Борисфен на о. Березань біля Очакова — це VII сторіччя до н. е., тобто часи Архаїчної Греції. Хоча знахідка на чорноморському дні кам'яного якоря XVI ст. до н. е. свідчить, що наші береги відвідували мореплавці ще Мінойської цивілізації. На українському узбережжі Чорного моря знайдено багато залишків грецьких поселень, але лише одне безперервно дожило до наших днів. Це — заснована у VI ст. до н. е. Тіра, нині — Білгород-Дністровський. Тоді ж з'явилися ще два грецьких поліси — таврійська Ольвія та кримський Херсонес. Таким чином народи і племена України стали безпосередніми учасниками також і середземноморського торгово-інформаційного простору.

Місцеві племена землеробів, що проживали у лісостепу між Дніпром та Дністром до постання Скіфського торгового шляху, залишили по собі пам'ятки, які називають Чорноліською культурою. А у степах

Причорномор'я та Приазов'я залишилися численні кургани з похованнями кіммерійців. Це — перший із народів української землі, який був згаданий у письмових джерелах, і першими такими джерелами стала Гомерова «Одіссея» та асирійські клинописні хроніки.

Близько VI ст. до н. е., коли племена скіфів створили торговий шлях між Чорним морем і Каспієм через Кавказ, почалася тотальна скіфізація території України. Кіммерійці змогли зберегти позиції тільки у Криму та Приазов'ї як локальний приморський торговець, а залишки скіфських городищ, їхні кургани і могильники знаходять і у землеробському лісостепу від Десни до Дністра та в Приазов'ї і Причорномор'ї. Головними торговими шляхами скіфів на суходолі стали Дон, Дніпро, Південний Буг та Дністер, а також український степ, яким ходили валки кочовиків. Отже, скіфи стали першою культурою, яка змогла об'єднати племена всіх земель сучасної України.

Македонія і Рим. V–III ст. до н. е.

Звісно, торгівля не була єдиним способом спілкування між людьми. Були і війни, сторонами яких були ті ж, хто і торгував. Інколи воїни йшли першими. Частіше — разом із торговцями. І завжди — після того, як торговці розвідали і засвоїли торгові шляхи. І Персія династії Ахеменідів, яка створила перший торговий шлях від Індії до Європи, також активно воювала зі своїми торговими партнерами з метою заволодіти їхнім бізнесом. У 514–513 р. до н. е. військо перського царя Дарія I пішло війною на скіфів і повернулося ні з чим. Проти іншого партнера — греків, перси воювали з перервами протягом п'ятдесяти років — від 500 до 449 р. до н. е. А проте і тут зазнали невдачі, територій не захопили і вимушені були відмовитися від претензій на грецькі поліси у Малій Азії. Причиною поразки стало те, що греки зуміли покинути чвари й об'єднатися проти спільного ворога, створивши військовий союз, який зветься Еллінським. Перси зробили висновки і поставили собі за мету будь-якою ціною цей союз розвалити.

Насамперед вони взялися підтримувати то одну, то іншу зі сторін у внутрішніх грецьких війнах — Пелопоннеській та Коринфській. А по-друге, вирішили створити собі союзника у грецькому стані і взяли під опіку периферійну найпівнічнішу грецьку землю Македонію. Вони допомагали македонським царям централізувати владу і зміцнити македонське військо для того, щоб створити сильного підконтрольного собі конкурента двом головним центрам влади — Афінам і Спарті.

Розвалити союз грецьких полісів зрештою вдалося, і в результаті Коринфської війни Персія у 380 р. до н. е. зуміла захопити всі грецькі поліси Малої Азії та Кіпр. А от Македонія довгий час успіхів не показувала, а навпаки, опинилася на межі розпаду. Але у 359 р. до н. е. на македонський трон зійшов цар Філіпп II. Він не тільки зумів централізувати і зміцнити владу, але і знайшов сили для нових завоювань. Тож у результаті двадцяти років воєн послаблені внутрішніми конфліктами і перським впливом поліси континентальної Греції, а також і Фракія визнали її гегемонію Македонії. Незалежність зберегла лише Спарта. Але Персія сильно

прорахувалася, якщо розраховувала на взаємність від свого македонського фаворита.

Син Філіппа Александр III, який змінив померлого батька на троні у 336 р. до н. е., мав лише двадцять років, але успадкував потужну державу і міцну владу, беззаперечний авторитет батька, а також величезні амбіції. Вони були підкріплені талантом полководця і прекрасною освітою, яку молодий цар здобув під керівництвом Арістотеля. Єдиним недоліком батькової спадщини була порожня скарбниця, тому Александр вирішив наповнити її за рахунок трофеїв і у 334 р. до н. е. виступив проти Персії. За сім років грецькому війську вдалося не тільки розгромити персів, але й захопити всю імперію Ахеменідів, дійшовши аж до західних районів Індії. Персія була розділена на кілька провінцій під керівництвом грецьких полководців, намісників Александра, яких за перською традицією називали сатрапами, а держави — сатрапіями. Натомість перська знать на угоду новій владі взялася активно впроваджувати у себе традиції греків. Так почався період панування грецької культури на сході за межами Греції, який зветься елліністичним.

Александр мав на меті створити єдину греко-перську імперію, тому організував свято урочистого примирення — своєрідне одруження Сходу і Заходу. 90 знатних македонян, серед яких і сам новоявлений імператор, одночасно відсвяткували весілля з уродженками Персії. До того ж Александр за східним звичаєм взяв собі за дружин одразу двох дівчат, попри те, що вже був одружений. А проте цей екзотичний для греків шлюб протривав лише рік, бо у 323 р. до н. е. Александр помер. У результаті імперія розвалилася на кілька елліністичних держав-сатрапій, які попри конфлікти між собою все ж трималися рідніща грецької культури. Александра III стали звати Великим, або Македонським.

Війна у Персії та розвал імперії Александра призвели до занепаду торгівлі Скіфським шляхом через Кавказ. Але кочові родичі скіфів, племена сарматів налагодили торгівлю з Азією степом через рівнинний перехийок між Кавказькими горами та Каспійським морем, де утворилася держава Кавказька Албанія.

В результаті саме сармати стали лідерами торгівлі в Європі та засвоїли її степові території. Тому ми називатимемо цей торговий степовий шлях Сарматським.

Племена італіків на Апеннінах тим часом за прикладом Етрусської ліги формували власні держави. На західному узбережжі півострова, де за легендою знайшов притулок троянський цар тевкрів Еней — про це давньоримський поет Вергілій написав пізніше у своїй поемі «Енеїда», — у 753 р. до н. е. постало місто Рим. Засновниками міста вважаються нащадки Енея — вигодувані вовчицею легендарні близнюки Ромул і Рем. Рим постав на річці Тибр у місці, де до неї підходила гірська дорога, яка вела на протилежний берег півострова до Адриатичного моря, на берегах якого добували сіль. Ця дорога існує й досі і зветься Соляною. Гірські племена сабіян возили сіль цим шляхом. Римляни уклали торговий союз із сабіянами, як ідеться в легенді, вкравши їхніх дівчат і взявши їх за дружин — тобто породичалися. Навіть другий після Ромула цар Риму Нума Помпілій був сабіянином. У результаті місто отримало найдешевшу на узбережжі сіль, бо Соляна дорога була у кілька разів коротшою за інші. Це забезпечило бурхливий розвиток Риму, появи торгової гавані і розширення Римського царства, яке врешті почало все більше виходити з-під руки сусідньої Етрусської ліги.

Римське царство було монархією на чолі з царем, якого вибирали з-поміж землевласників, яких у Римі називали патриціями. Безземельних громадян Риму називали плебеями. Орган, який

вибирав царя, також складався із патриціїв і називався сенатом. Після обрання цар отримував владу пожиттєво, тож вибрати нового можна було тільки після його смерті. Саме тому сьомий цар Риму Луцій Тарквіній перестав дослухатися до сенату і захопив абсолютну владу, тобто став тираном. І хоч він успішно воював проти етрусків і дбав про місто — наприклад добудував римську каналізацію, яку називали Великою Клоакою, — римляни у 509 р. до н. е. повстали проти тиранії і вигнали царя. Повстання очолив Луцій Юній на прізвище Брут, тобто «тупий». Це слово ми ще не раз зустрінемо.

Брут став одним із двох перших римських консулів — римляни замість царя вирішили обирати двох консулів, які мали контролювати один одного. А у надзвичайних ситуаціях — війні чи заворушеннях — консули тимчасово могли призначити диктатора, який мав абсолютну владу. Звісно, консулів вибирали з-поміж землевласників-патриціїв. Політичні ж права плебеїв захищали обрані ними народні трибуни. Так було закладено основи системи знаменитого Римського права, яке мало на меті врівноважити інтереси різних прошарків громадян. І цей невеличкий крок до демократії дав Риму натхнення стати лідером серед міст і племен сусіднього Латинського союзу шляхом виграшу у 498–493 р. до н. е. війни проти нього.

Але прості громадяни, тобто плебеї, почали боротьбу за свою участь у владі і за пів століття досягли зняття заборони на шлюби з патриціями, а ще за сотню років, у 367 р. до

н. е., одного з двох римських консулів почали вибирати з-поміж плебеїв.

У результаті всі громадяни Риму отримали вплив на владу, а також можливість зробити політичну кар'єру. Це призвело до революції в політичній активності римлян і підняло патріотизм на небачений до цього рівень. У такий спосіб Рим отримав поштовх і людську потугу для боротьби за нові території на півострові. Тож поки македонський Філіпп II і його син Александр об'єднували Грецію і завойовували Персію, Рим підкоряв собі Апеннінський півострів.

Головними противниками латинців були сусіди сабіян, гірські племена самнітів. Війни з ними почалися у 343, а завершилися у 290 р. до н. е. завоюванням римлянами центральних областей півострова. Рим, який розбагатів на торгівлі Соляною дорогою, зумів отримати перевагу у війнах також за рахунок доріг, а головне — мостів через річки та ущелини, які зводили біля лінії зіткнення. Це дозволяло швидко перекидати війська на різні ділянки, а після перемоги швидко будувати і постачати власні оборонні споруди. Під час цих воєн з'явилися Латинська й Апієва дороги — одні з найдавніших у південному напрямку. Одночасно із дорогами розвивалася і демократія — у 287 р. до н. е. в результаті чергового конфлікту між патриціями і плебеями було ухвалено закон диктатора Гортензія, який зрівняв рішення плебейських зборів — плебісцитів — із законами, ухваленими патриціями у сенаті. Тож громадянський ентузіазм отримав новий поштовх.

Наступною мішенню римлян стали північні землі півострова, які населяли етруски і кельти. У період із 285 по 280 р. до н. е. Рим встановив владу і над ними. Потужна культура етрусків дуже придалася латинцям і вивела їхню державу на якісно новий рівень. Вони і власну абетку сформували на основі етруської.

На початок III ст. до н. е. Рим володів майже усім Апеннінським півостровом крім півдня, де були розташовані грецькі поліси Великої Греції, які заснували ще у темні століття дорійці, а також племена самнітів. У 275 р. до н. е. після п'яти років війни проти тих і тих, яку називають Пірровою, римляни зуміли оволодіти всіма Апеннінами, утворивши єдину федерацію племен і держав — Римо-італійський союз, зовнішню політику якого монополізував Рим.

Отже, у III столітті до н. е. у Середземному морі сформувалася трійка головних конкурентів за панування над морськими і приморськими торговими шляхами — греки, очолені Македонією, Римо-італійський союз та фінікійці з африканської держави Карфаген.

Фінікійці, окрім африканського узбережжя, міцно закріпилися ще й на півдні Піренейського півострова і залучили до середземноморського товарно-інформаційного обміну місцеві племена іберів. Кельтські племена галлів зуміли захопити панівні позиції не тільки на Кельтському шляху, але і розповсюдити свою владу на Германський. А на східному, балканському узбережжі Адріатичного моря, сформувалася індоєвропейська племінна група іллірійців, яка також доєдналася і до Середземноморського товарно-інформаційного обміну.

На початку V ст. до н. е. грецькі поліси обох берегів Керченської протоки у Криму та на Кубані об'єдналися в єдине Боспорське царство, яке отримало назву від грецької назви протоки — Боспор Кіммерійський. Столицею держави став Пантікапей — поліс на місці сучасної Керчі. До союзу полісів приєдналися і місцеві племена землеробів Кубані — меоти, землю яких греки називали Меотидою. У Криму Боспорська держава межувала із землями найбагатшого скіфського племені — царськими скіфами, які залишили по собі численні пам'ятки із прекрасними творами мистецтва, виробами майстерних ювелірів, ремісників, що за рівнем не поступаються грецьким.

Але походи Александра Македонського крім Персії зачепили також і скіфські землі України. Македонський полководець Зопіріон з армією вдерся до Скіфії у 331 р.

до н. е. і рушив до грецького полісу Ольвія. На захист ольвіополітів виступило скіфське військо, яке наголову розбило македонян і погнало їх аж на Дністер, де розорило базу македонців Ніконій — місто неподалік сучасної Одеси, і в результаті дійшло аж до Фракії, де їх підтримали повсталі фракійці. Македонія була вимушена укласти зі Скіфією та Ольвією мир.

Але це не вберегло скіфів. Розорення Персії Ахеменідів та зміцнення Боспорського царства призвело до загрози головному бізнесу скіфів на Скіфському торговому шляху. Тому царські скіфи збідніли і стали програвати конкуренцію своїм родичам кочовим племенам сарматів, які налагодили власний степовий торговий шлях до східних провінцій Персії, що зуміли уникнути розорення арміями Александра Македонського та його сатрапів.

Стародавній Рим і варвари. 270-ті – 20-ті р. до н. е.

Відсутність внутрішніх воєн усередині Риму дала йому можливість переключити увагу на конкурентів по середземноморській торгівлі — фінікійський Карфаген. І римляни почали з найближчих його володінь — острова Сицилія. Так почалася серія з трьох воєн між Римом і Карфагером, які називають Пунічними. Тривали вони на землі і на морі з перервами більше ніж у сто років — із 264 по 146 р. до н. е.

У перервах між війнами з Карфагеном Рим воював і з Македонією, і македонських воєн було чотири — із 215 по 148 р. до н. е. Перша Македонська війна в часі збіглася з Другою Пунічною (218–201 р. до н. е.), коли Карфаген мав великі воєнні успіхи, і його війська під проводом Ганнібала через Піренеї дійшли до Апеннін та атакували Рим із півночі. Македонія приєдналася до успішнішого із двох своїх конкурентів, але діяла не надто рішуче, успіхів не досягла і врешті вийшла з війни. В результаті Рим не тільки вистояв, але і переміг Карфаген, перебравши під власний контроль Піренеї. А перемігши, взявся і за Македонію. Внаслідок наступної війни 200–197 р. до н. е. Рим домогся виходу грецьких міст-держав із-під руки македонців і дав їм статус власних союзників. А після третьої війни 171–168 р. до н. е. розділив на чотири округи і саму Македонію.

Але поки римляни воювали на Балканах, Карфаген зумів відновитися та знову стати головним торговим центром Середземномор'я. Тож Рим почав у 149 р. до н. е. Третю Пунічну війну і за три роки взяв штурмом столицю конкурента, спалив і засипав усю землю сіллю, щоб там ніколи не відновилося місто, а головне — торговий порт. І це попри те, що за рік до початку цієї війни Македонія разом із частиною грецьких держав підняла повстання. Його довелося придушувати просто під час війни. А після перемоги над Карфагеном римляни перетворили його володіння, Македонію та землі повсталих греків на провінції Римської республіки. Ті ж, хто не

приєднався до повстань, залишилися у статусі союзників, але були про всяк випадок позбавлені значної частини суверенітету. Зверніть увагу, що Рим увесь цей час продовжував будувати дороги з мостами — великі багаточарові, що з'єднували Рим із північчю, як Аврелієва і Кассієва, а чи з Адріатикою, як Фламінієва, а також другорядні для місцевих перевезень — мощені каменем або й просто покриті гравієм. Це не тільки дозволяло швидко перекидати війська, але і забезпечило бурхливий розвиток торгівлі та зв'язків, появу торгових поселень на перехрестях, місць для ночівлі та харчування подорожніх. Рим створив першу альтернативу водним шляхам сполучення і в такий спосіб зумів об'єднати всі території в єдину економічну та соціальну спільноту. Стрункість і керованість їй забезпечувала система римського права, що виникло і зміцнилося внаслідок століть внутрішніх і зовнішніх конфліктів та суперечок. А республіка як державний лад забезпечувала активну діяльність громадян в інтересах держави. Бо саме громадяни Риму мали вигоду від розвитку та завоювань. Звісно, це не стосувалося рабів, жителів провінцій та чужоземців. Але громадяни інших полісів та царств, які були союзниками Римської республіки, також залишалися осторонь римських успіхів. Тому італійські союзники Риму у 91 р. до н. е. почали з ним війну за право бути його громадянами, і за три роки змусили його піти на поступки. Так на Апеннінах утворилася держава з єдиним громадянством.

Рим продовжив війну в Малій Азії, де утвердилося Понтійське царство — нащадок перської сатрапії, яка змогла уникнути захоплення військами Александра Македонського і перетворилася на потужну чорноморську державу. Сильного суперника Риму вдалося здолати в результаті 26-ти років воєн, які звать Мітрідатовими за іменем понтійського царя. На заході ж кельтські та германські племена досить успішно опиралися римлянам, поки ті

замість ополчення не створили професійну армію. Це забезпечило швидкий територіальний розвиток держави вздовж берегів Середземного моря, але одночасно стало ідеальним інструментом для охочих захопити владу всередині країни. Бо професійні воїни служили насамперед своєму полководцю і тільки потім державі. Тому саме полководець-переможець понтіїців, якого кликали Луцій Корнелій Сулла, захопив Рим, підсилив владу аристократії, а себе проголосив диктатором пожиттєво, чим порушив політичний баланс і дав у 82 р. до н. е. почин нескінченним усобицям за владу. Він же застосував першу відому маніпуляцію демократією — звільнив десять тисяч рабів і включив їх до складу народних зборів, щоб мати там міцну опору. Всі ці раби за традицією мали ім'я роду їхнього власника — Корнелій. Так Рим отримав десять тисяч громадян з роду Корнеліїв. Щоправда за кілька років Сулла від влади відмовився.

Боротьба за владу розгорілася між двома найавторитетнішими полководцями — грозою середземноморських піратів, підкорювачем Азійського та Африканського узбережжя Гнеєм Помпеем та Марком Ліцинієм Крассом, рятівником Італії — від повстання рабів під проводом Спартака. Але головний приз дістався не такому авторитетному, але спритнішому завойовнику Західної Європи, де жив кельтський народ галлів, Гаю Юлію Цезарю. Саме він отримав почесний титул

імператора, а як бонус — необмежену владу у провінціях та право рекомендувати кандидатів на виборні посади в Італії. Але за п'ять років диктатора вбили сенатори — прибічники республіки, яких очолював Марк Юній Брут. А проте це був останній виступ італійської демократії на свій захист. Римська республіка, яка почалася з Луція Юнія на прізвище Брут, через 465 років завершилася теж Брутом — Марком Юнієм, тільки це було вже не прізвище, а родове ім'я. Першим же всевладним імператором Риму став небіж Цезаря Октавіан Август, який зумів покласти край громадянським війнам.

Римські завоювання у Західній Європі рухалися Кельтським торговим шляхом, і континентальні кельтські народи, а також іберійці на Піренеях усе більше потрапляли під римський вплив. У результаті кельти зберегли своє панування лише на Британських островах і частині континентального узбережжя Ла-Маншу. А римляни вийшли на кордон земель Германського шляху, де на півночі панували германці, а на півдні — фракійські народи гетів і даків. Тут Рим не зумів просунути вперед і був вимушений зрештою встановити кордон по Дунаю і Рейну. Бо хоч і забудовував усі захоплені землі мережею доріг, але надто велика відстань від столиці робила постачання армій украй складним і повільним.

До того ж племена гетів і даків об'єднав в одне могутнє царство войовничий цар

Бурбиста — його державу римляни навіть називали імперією. Та й германці також мали вже власні королівства і добре організоване військове ополчення.

Під час завоювань римська культура, що була нащадком культури етрусків, зіштовхнулася зі значно потужнішою культурою греків. Тому римляни досить довго знаходилися під її тиском — мовою науки, культури і мистецтва за часів республіки була переважно грецька. Але вище державне управління здійснювалося італійською латиною. Гай Юлій Цезар завів практику письмово інформувати громадян про справи у державі — ухвалені закони, призначення, судові процеси і політичні новини. Для цього на центральній площі Риму виставляли дошку під назвою «Щоденні справи римського народу» з відповідними повідомленнями, а її копії розсилали країною. Так з'явився перший письмовий засіб масової інформації, який став важливим інструментом розповсюдження латини всією територією республіки.

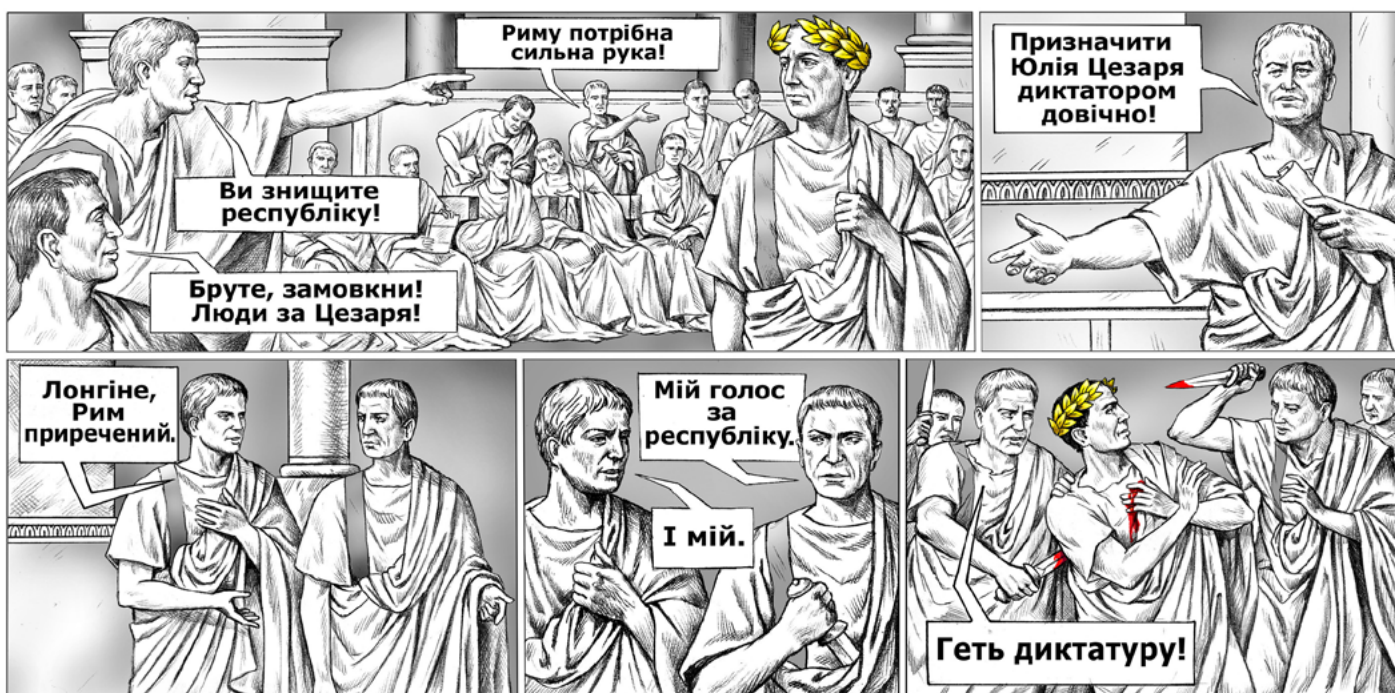
Італійці і греки становили еліту Риму. А представників інших племена римляни зневажливо називали грецьким словом «варвар», тобто бурмотун — людина, яка замість говорити, бурмоче щось незрозуміле.

Римська республіка стала монополістом на середземноморських торгових шляхах. А на землях Персії набрало могутності Парфянське царство, яке стало надійним

торговим партнером для народу сарматів, що надзвичайно розвинув технології кочового життя і торгівлі, тож у результаті опанував весь європейський степ від Каспію до Дунаю. Скіфи опинилися на узбіччі європейської торгівлі — у Криму й Таврії. Але ці землі, як і сусіднє Боспорське царство, стали об'єктом зазіхань з боку чорноморського конкурента Риму — Понтійського царства. Тож скіфи, як і боспоряни, не маючи достатньо грошей на оборону, потрапили врешті під його руку.

Сармати ж, як і середземноморці, отримали додатковий бонус — до індоєвропейських торгових шляхів, відновлених Парфією, доєднався Китай. І саме відтоді цю торгово-логістичну мережу називають Великим шовковим шляхом (ВШШ), а окремі маршрути — його гілками.

Отже, Дунай став місцем перетину трьох найпотужніших торгових шляхів — Середземноморського і Сарматського зі сходу та Германського з Північного моря, а також місцем торгівлі та конкуренції трьох їхніх повновладних господарів — римлян, сарматів та германців. Завдяки цьому торгівля зробила великий крок на північ — у поле зору римських істориків потрапив народ фінів — складової фіно-угорської групи уральської сім'ї, яка склалася на півночі Європи паралельно з індоєвропейською. А на Подунав'ї на багато сотень років наперед утворився епіцентр формування і розвитку єдиної європейської комунікації.

У II столітті до н. е. український степ заповнили чисельні валки возів, запряжених волами, які водили сармати. Сармати були кочовиками і скотарями, тому воли тягнули також їхнє житло на колесах, за яким ішли стада. Звісно, кочовики були у нас і раніше, але у II столітті їхня кількість приголомило збільшилася, бо у возах були товари зі Сходу — Персії та Індії, які сармати купували на західному узбережжі Каспію і, кілька разів перепродаючи від одного купця до іншого, доставляли аж до Дунаю. Кочовики забагатіли, не визнавали вже владу царських скіфів, не платили данину, а самі вимагали її сплати. В Українському степу кочували два великих сарматських союзи племен — язиги і роксолани. Остання назва закріпилася за українцями до сьогодні.

Скіфи ж залишилися царювати лише у Криму, маючи сусідом Боспорське царство

і Херсонес. А проте на протилежному березі Чорного моря набрало силу Понтійське царство. І в кінці II ст. до н. е. Херсонес покликав понтійців на допомогу в обороні проти скіфів. Останні зазнали поразки і втратили владу, а весь Крим і Боспорське царство стали частиною Понтійського царства. Але вже у 63 р. до н. е. римські війська розгромили понтійську армію царя Мітрідата VI, і Крим, так само, як і Боспорське царство, трапили в залежність від Риму.

А в українському лісостепу жили землеробські племена, які видобували й обробляли залізо, виготовляли гончарні вироби і навіть змайстрували ткацький верстат. Вони залишили по собі археологічні сліди — городища і могильники, які називають Зарубинецькою культурою.

Розпад імперії і християнство. I ст. до н. е. – V ст. н. е.

Вирішальною перевагою Римської імперії було те, що вона володіла всіма південними європейськими землями, на яких було можливим стале хліборобство. Відсутність холодостійких високоврожайних сортів збіжжя примушувало племена землеробів постійно кочувати у пошуках цілинних земель. А це не давало їм можливості створити достатньо щільну мережу населених пунктів, щоб вийти на рівень побудови сталої держави. Ті, хто жив промислами — риболовством, мисливством, збиранням — теж не могли утворити стаціонарних селищ. Відносно стабільні поселення були хіба у центрах ремісництва та розробки копалин — солі, руд, вугілля тощо.

А Римська імперія мала не тільки велику кількість міст і сіл, але й мережу доріг, що з'єднували державу в єдину торгово-економічну систему. Тому Рим мав достатньо ресурсів, щоб продовжити завоювання Кельтського шляху, і в другій половині I ст. він захопив половину Англії, отримавши безпосередній доступ до її запасів олова та вугілля. Маючи монополію на торгівлю середземноморськими шляхами, Римська імперія не хотіла мати справ з іншими торговцями і не тільки не пропускала їх на власну територію, але і намагалася не допускати торгівлі на кордоні — річках Дунай та Рейн. Але германців і даків, для яких Дунай був головною торговою артерією, а також сарматів, які степом возили сюди азійські товари, такий стан справ не влаштував, і вони регулярно атакували зарозумілого конкурента. Протистояння Риму з Дакією закінчилося у 117 році поразкою останньої, перетворенням її на римську провінцію і відсуненням кордонів із варварами аж на Дністер. Тріумфатором цієї війни став один із найуспішніших імператорів — Ульпій Траян. А от сарматам вдалося укласти із Римом мир, згідно з умовами якого вони мали право торгувати водними шляхами Дунаю, а у визначені дні навіть на римських землях. Крім того кінні загони сарматів почали залучати до війська імперії. Сармати зуміли досить широко розповсюдити свої впливи на східноєвропейських землях римської держави, засвоївши натомість техніки будівництва поселень та

судноплавства. Водночас у перше на історичну арену вийшов новий торговий шлях — Балто-Чорноморський. Він мав багато маршрутів від річок Балтійського басейну — Одри, Вісли, Німану, Даугави, Неви і до Чорноморського — Дністра, Дніпра та Південного Бугу. Північно-західну частину цього шляху тримали племена балтів, які межували з германцями. А південно-східна, яка сусідила і з германцями, і з сарматами, була економічною опорою слов'ян, які вперше згадувалися у документах під найменуванням венеда.

Імператор Траян скористався відносним спокоєм на європейських кордонах і почав війни за розширення імперії на землі Персії, де панувало тоді Парфянське царство — головний торговий партнер сарматів. Після завершення громадянських воєн із прибічниками республіканського ладу владу в Римі почали передавати у спадок — після смерті імператора спадкоємця з-поміж його родичів затверджував сенат. Хоча траплялися і випадки зміни династій — останнього спадкоємця Цезаря, відомого своєю сваволею і марнославством Нерона, скинуло повстання. А останнього імператора наступної династії Флавіїв убили сенатори-змовники.

Сенат, як і багато інших демократичних інститутів, зберігся, але його діяльність тепер регулювалася імператором одноосібно. Навіть вільну до того освіту було взято під державний контроль. І дуже швидко з'ясувалося, що на такій великій території такий спосіб управління — неефективний. Наступник Траяна Адріан спробував навіть власноруч наводити лад у провінціях, переїжджаючи від однієї до іншої. Звісно, результатів це не дало, бо без кар'єрних перспектив чиновники ефективно не працюють. До того ж це збільшує невдоволення владою з боку населення.

Як альтернатива Римській державі у I ст. отримала розповсюдження юдейська секта послідовників Ісуса Христа. Його учень апостол Павло зумів розширити кордони вчення за межі юдаїзму і залучити до нової віри еллінів та римлян. А імперія, яка проголошувала культ імператора як бога, побачила у християнській ідеології

небезпечного суперника і почала жорстокі переслідування його adeptів.

Невдовзі з'ясувалося, що владний абсолютизм убиває не тільки політичну, але й економічну ініціативу. Бо здобутки громадян нічим не захищені від сваволі влади. А римська економіка, до того ж, базувалася на безініціативній примусовій праці — рабстві. Тож імперія почала заглиблюватися у стан економічної та політичної кризи, яку називають кризою III століття.

Першими цю кризу відчули на собі ті, хто отримував державне фінансування, а саме армія. І вона взялася сама, без участі сенату, проголошувати імператорів — їх називають солдатськими. Це призводило до громадянських воєн і територіальних розколів імперії. Додатковим чинником неспокою стало розповсюдження християнства і боротьба з ним держави. Для консолідації держави і збільшення податкових надходжень імператор Каракалла у 212 році надав римське громадянство усім вільним жителям імперії.

Слабкість Риму відчули і варварські племена, які почали регулярно атакувати його кордони. Щоправда сармати втратили колишню могутність, бо занепав їхній головний торговий партнер на сході — Парфія. На початку III століття тиск римлян призвів до її розколу, а потім і остаточного захоплення династією Сасанідів. І головними конкурентами Риму залишилися германські племена, які не тільки атакували його кордони по Рейну і Дунаю, але і дісталися на своїх човнах до Чорного моря, на узбережжі якого

будували власні торгові поселення або ж захоплювали сарматські, а також атакували чорноморські кордони імперії. Тепер їм, а не сарматам, платили данину місцеві народи. Ці племена сукупно називають готами, але розділяють на тих, хто взяв владу на Причорномор'ї — остготів, і тих, хто залишився на Германському шляху — вестготів.

Римська влада шукала способи зупинити кризу. Солдатський імператор Діоклетіан, який правив у кінці III століття, вирішив, що в країні все ще надто багато демократії, але вона надто велика для одноосібного управління. Тому, відсунувши від влади сенат, він призначив собі трьох співправителів, з якими розділив владу над різними територіями. А також оголосив тотальну війну християнам, яку називають Великим гонінням. Його наступник Константин Великий вирішив припинити врешті цю трьохсотрічну релігійну міжусобицю, а натомість залучив християн на свій бік, взявши опіку над церквою. Він організував у 325 р. перший Вселенський собор, тобто зібрання християнських ієрархів з усіх земель у місті Нікея, який об'єднав церкву в єдиний організм. Мир із церквою забезпечив владу підтримкою і довірою християн, що вилилося в об'єднання держави, військові перемоги й економічне зростання. Імператор Константин переніс столицю з Риму подальше від кордонів із варварами — у відбудований ним грецький поліс Візантій, який стали називати Константинополем. У 380 році християнство стало державною релігією Риму. Але одноосібне управління такою великою територією довело все-таки

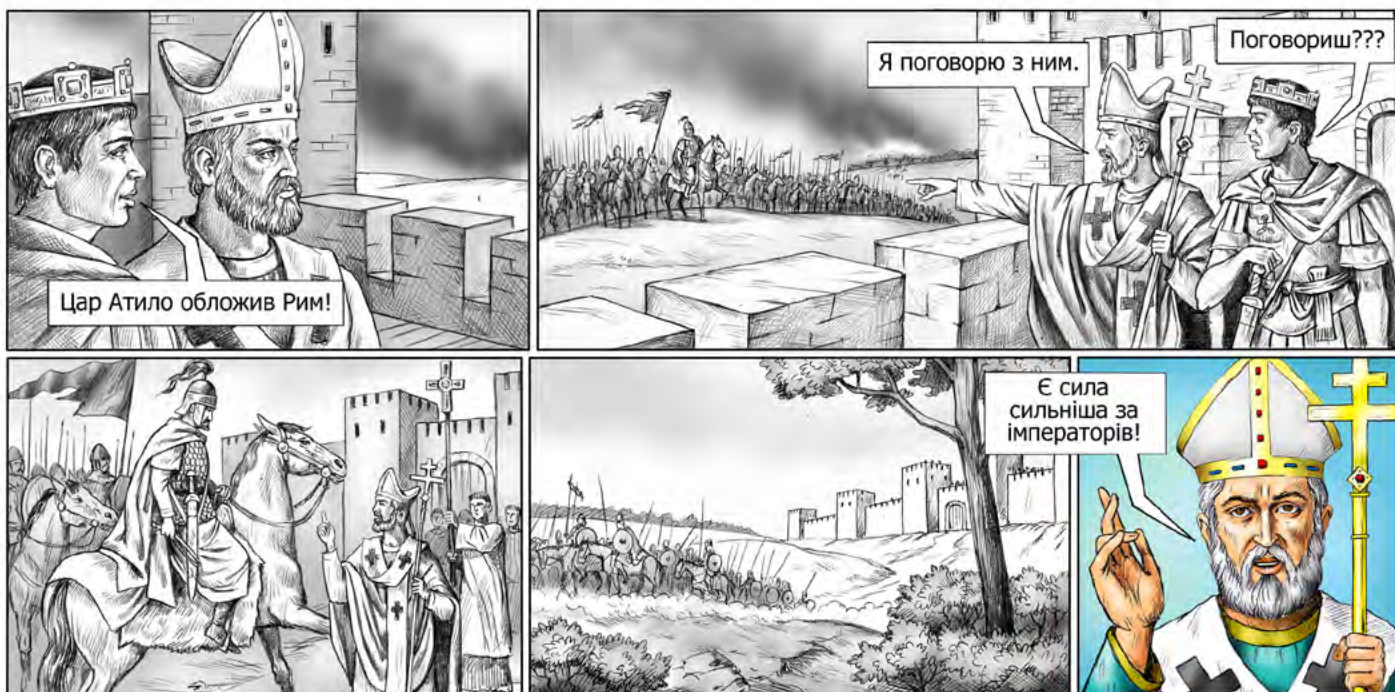
свою неефективність, і у 385 році Римська імперія була остаточно розділена на Західну зі столицею у Римі та Східну зі столицею у Візантії, через що історики називають її також Візантією.

Західна імперія опинилася сам на сам зі забагатілими на торгівлі від Ельби до Кавказу германцями та залишками кельтських племен, які захоплювали все більше територій і брали штурмом та грабували навіть Рим. Східну ж лише інколи турбували морські набіги остготів. А тим часом у далекій Персії Сасаніди зміцнили свою владу і навіть зсунули на захід кордон Риму. Це запалило зелене світло відродженню степового Сарматського торгового шляху, який швидко засвоїли місцеві індоєвропейські племена під проводом гунів. Готам, які були лише локальними торговцями, довелося посунутися, і у 452 році непереможна армія гунів під проводом грізного правителя Атила підійшло до стін Риму. Але того разу від розорення Вічне місто врятував римський папа Лев I. Римським папою називали єпископа Римської митрополії, якого вважали першим за честю у церкві. Папа Лев просто прийшов до табору гунів і зумів переконати могутнього полководця повернути своє військо назад. У такий спосіб церква показала, що може захищати своїх підданих незгірш за державу. Документальним оформленням конкуренції держави і християнської церкви стала книга «Про Божу державу» провідного теолога тих часів Аврелія Августина. В ній він доводить, що духовна влада стоїть над світською, а земним утіленням духовної

влади є церква. До того ж церква у 451 році на Халкедонському соборі привела власну структуру у відповідність до структури держави: другим за честю єпископом після римського папи став патріарх другої столиці — Константинополя.

До речі, Атило після Риму рушив далі на Кельтський торговий шлях, де на Каталаунських полях відбулася грандіозна битва проти об'єднаного римсько-готського війська. І хоч вважається, що гуні битву програли, проте Рим і Візантія все одно платили їм великі викупи. А у 476 році Західна Римська імперія була остаточно зруйнована — королем Італії проголосив себе Одоакр, син полководця Атила Едіки, який походив з одного із племен гунського союзу. Імператорські клейноди він зібрав і ввічливо відправив до Константинополя. До речі, останнього солдатського імператора, що його після десяти місяців правління скинув з римського трону Одоакр, називали Ромулом Августом. Тож історія стародавнього Риму, яку почав легендарний Ромул-переможець, закінчилася через 1229 років також Ромулом, але імператором, який не протримався на троні навіть року.

А Східна Римська імперія не стала боротися за відновлення престолу в Римі. Вона проголосила його власною провінцією, а тих, хто захоплював римський трон, визнавала патриціями і в такий спосіб залишилася єдиним законним спадкоємцем імперії, хоча територіально і культурно перебувала в елліністичному світі.

Пам'ять про сарматів в Україні збереглася не тільки у вигляді курганів та легенд про амазонак, які породили сарматянки, що билися нарівні з чоловіками. Степовики сармати освоїли у Криму морські порти. А торговою столицею у них був грецький поліс у дельті Дону Танаїс.

Згадані римськими і візантійськими істориками венедами — це теж населення наших із вами земель — басейнів Дністра, Дніпра та Південного Бугу. Археологи знаходять тут артефакти кількох тогочасних культур — Зубрицької, Київської та Черняхівської. Історики досі сперечаються, кому вони належать — венедам, готам, які опосіли наші торгові шляхи після занепаду сарматів, а чи навіть гунам. Але варто розуміти, що готи, гуни, венедами, сармати — це лише назви племен, які володіли торговими шляхами

— брали мито і податки та очолювали війсьсько. А проживали на наших землях місцеві народи, які успадковували культуру власних предків і адаптували у своєму побуті новинки, які принесла нова влада.

Римська імперія за імператора Траяна закріпилася на землях Боспорського царства, грецьких полісах та на Дністрі після укладення миру з сарматами. А давні земляні вали на Поділлі та Бессарабії навіть називають Траяновими, хоч їхнє походження насправді не відоме.

В Україні існує переконавання, що могильник Риму Одоакр був насправді руським князем. Цієї думки притримувалися літописець Самійло Величко, польський історик Ян Длугош і навіть Богдан Хмельницький згадує про це у своєму Білоцерківському універсалі

Франки і араби.

V–IX ст.

Швидкий успіх гунів так само швидко і закінчився через те, що виникло нове суто степове торгове утворення безпосередньо між Європою та Китаєм, яке називають Аварським каганатом. Цей маршрут не потребував посередників, як шляхи через Індію, і тому був прибутковішим. Головними торговцями європейської ділянки цього шляху у VI ст. стали кочові племена аварів.

Західна Римська імперія розділилася на окремі королівства, владу в яких прибрали до рук королі із германських племен — вестготів, остготів, бургундів, лангобардів, франків та інших. Британські володіння Риму також потрапили до рук германців — англів, саксів і ютів. Більшість населення усіх цих королівств становили колишні громадяни Римської імперії, носії римської культури, які опинилися тепер під владою германців і, звиклі до римських кодексів, мусили коритися тепер «варварським правдам» — так називають збірки звичаїв та правил, за якими жили германці. Звісно, римляни не тільки корилися германцям, але і суттєво впливали на них. Так почала творитися спільна романо-германська культура, яка спричинила появу цілої сукупності нових звичаїв і законів, які називають романо-германською правовою сім'єю. Та і самі ці держави називають романо-германськими або ж варварськими королівствами. Різнилися не тільки звичаї і мови, але і релігії народів романо-германських держав. Римські громадяни здебільшого належали до церкви, яку очолював Папа Римський, а серед германців були християни — послідовники відлученого від церкви на Нікейському соборі єпископа Арія, а також язичники.

Король франків Хлодвіг I Меровінг вирішив скористатися цією ситуацією і в 498 році першим із германських королів прийняв папське християнство. Це забезпечило йому підтримку римської частини населення, а результатом цього стало завоювання ним більшості земель Галлії й утвердження столиці франків — колишньої резиденції римських імператорів міста Париж. На троні закріпилася християнська династія Меровінгів, яких ще називали

довговолосими королями через родовий тотем — довгу зачіску. Щоправда після смерті Хлодвіга землі королівства за германським звичаєм були розділені між його нащадками. А проте довговолосі королі протягом двохсот п'ятдесяти років не допускали до франкських тронів представників інших династій і, підтримані церквою та її вірянами, захоплювали все нові й нові землі на заході колишньої Римської імперії.

Константинополю вдалося захистити власні території від нападів з боку варварських королівств, але його східні кордони у VII ст. почали атакувати кочові племена арабів, які прагнули взяти під контроль ділянку Великого Шовкового шляху від Індії до Середземного моря. Це зовсім не йшло на користь торгівлі. Альтернативний степовий Аварський торговий шлях також занепав у зв'язку зі змінами клімату. Тому в Європі набрали сили місцеві торговці, які торгували річковими шляхами — згадані вже германці, а також слов'яни, які навіть утворили першу власну державу Само у верхніх течіях Ельби, Одри та середнього Дунаю. У східній Європі торгівлю очолили тюркські племена булгар, які сформувалися навколо Кіммерійського торгового шляху, на Південному Бузі та Дніпрі, а також через Дон засвоїли новий водяний торговий шлях — Камою та Волгою. На цих землях жили племена угро-фінів — спільнота, яка утворилася вздовж цього торгового шляху, який на схід річкою Урал доходив на сході до Сибіру, а далі через річку Іртиш сягав Китаю — цю частину шляху опосіли тюрки. Ми називатимемо європейську його частину Угрофінським шляхом. Отримавши відгалуження на Дон, цей шлях уперше дав змогу угро-фінським племенам Уралу і Сибіру виходити на степові європейські маршрути. Булгари ж отримали доступ до альтернативного (без участі Східного Риму) шляху торгівлі з Китаєм і стали наймогутнішими торговцями степу, розповсюдивши свою торгіву мережу аж на Дунай. Там, на нижньому Подунав'ї, вони утворили у VII ст. власну державу, підкоривши місцеві слов'янські племена. Цю державу називають Першим Болгарським царством.

Араби, озброєні новою релігією — ісламом, завоювали всі перські землі імперії Сасанідів та східне узбережжя Середземного моря, але не змогли здолати опір Візантії у Малій Азії. До того ж візантійці винайшли «грецький вогонь» — прадавній напалм, який дав їм вирішальну перевагу у морських битвах. Тому араби взялися захоплювати віддалені африканські володіння Візантії і до кінця VII ст. завершили цей процес, створивши державу із назвою Арабський халіфат. У такий спосіб було відновлено традиційні торгові шляхи між Європою та Азією, де головним посередником стали араби. Відновилися Скіфська і Сарматські гілки Великого шовкового шляху, які опосіли тепер племена хозар. Араби не вдовольнилися африканськими завоюваннями та на початку VIII ст. захопили і землі Піренеїв. Лише Франкам вдалося не пустити арабів на власні землі. Але у 722 році християни північних земель Піренейського півострова зуміли створити і відстояти власне королівство, яке називалося Астурія. Це дало початок цілій низці мусульmano-християнських воєн за Піренеї, що тривали понад сім сотень років. Ці події називають Реконкістою.

Араби захопили більше половини земель Римської імперії і тому вирішили, що теж мають право на її спадок. Тож вони взялися перекладати арабською грецькі і латинські рукописи, які дістали як трофеї. Це називають «першим рухом перекладачів». У результаті у Багдаді і Толедо було створено

величезні бібліотеки з цими перекладами та роботами мусульманських учених.

Головний же нащадок стародавнього Риму — Східна Римська імперія — зберегла хіба третину власних володінь. Цікаво, що більшість цих земель були з елліністичного світу, що говорив грецькою і сповідував класичне християнство. Тому імперія повністю перейшла на грецьку мову, а старі школи і академії були закриті як спадок язичництва.

Але у VIII ст. з'явився і третій претендент на спадок Римської імперії. Довговолосі королі франків Меровінги завели звичку перекладати обов'язки з управління державою на плечі перших сановників — майордомів, самі ж відходили від державних справ. І один такий майордом при довговолосому королі Хільдеріку III, якого звали Піпін Короткий, вирішив сам стати королем, покликавши на допомогу церкву. Він написав листа Римському Папі з питанням, чи справедливо що королем називають того, хто королівських обов'язків не виконує. І Папа відповів, що королем має бути той, хто управляє королівством. Авторитет церкви забезпечив Піпіну Короткому обрання королем, а церква підтвердила його легітимність своїм помазанням. Відтоді вступ на трон у Європі супроводжують церковним помазанням. Піпін же на знак подяки відбив у германського племені лангобардів землі в Італії і подарував їх Папі — так було створено Папську державу. А лінивого довговолового Хільдеріка постригли, позбавивши родового фетишу та ув'язнили

у монастирі. Так за допомогою церкви на франкському троні утвердилася династія Каролінгів, а церква закріпила свій вищий відносно світської влади статус.

У Східній Римській імперії, навпаки, влада спробувала керувати церквою, заборонивши ікони. Це розкололо церкву і призвело до понад сторічного державно-церковного протистояння, яке називають іконоборством.

Християнізація стала головним інструментом розширення володінь і впливу франків. Найбільших успіхів у цьому питанні досягнув син Піпіна Короткого Карл I Великий. Він навіть зажадав від папи коронування титулом імператора Римської імперії, та у 800 році отримав імператорську корону. Під опікою Карла Великого за зразком Платонової була створена Палатинська, або ж Палацова академія — вона містилася просто в імператорському палаці. Там збирався гурт тогочасних інтелектуалів, які у дискусіях і обмінах думками підвищували власний науковий рівень. Вони створили справжній культ Стародавнього Риму і заснували новий напрямок розвитку культури — дослідження і відтворення античної спадщини. Це вилилося у тривалий період розквіту культури і мистецтва, який називають Каролінзьким відродженням. Відтоді латина стала офіційною мовою імперії, а монастирі стали виконувати роль центрів освіти, гуртуючи біля себе соціальні та культурні еліти. Так було накреслено один із головних векторів наскрізного розвитку європейської культури.

Після смерті Карла Великого у 814 році за германськими традиціями імперію розділили між його синами на три частини — на Кельтському шляху постала Західна Франкська держава, на основі якої виникла Франція, Східна на Германському шляху стала фундаментом розвитку німецьких земель, а Серединна лишилася без торгово-комунікаційного стрижня, тому її територія закономірно стала предметом безкінечних змагань між двома іншими. Ці змагання стали одним із головних сюжетів подальшої історії Європи.

Цікаво, що й арабська супердержава також не втримала єдності — від неї у VIII ст. відкололася піренейська частина, яка утворила незалежний Кордовський емірат.

На Британських же островах германські племена англів, саксів та ютів закріпилися на землях, завойованих Римом, та утворили сім королівств, які конкурували між собою за контроль острівної ділянки Кельтського торгового шляху та морських сполучень із континентом. Цей конгломерат і період, коли він існував, називають Гептархією, що з грецької перекладається як семивладдя.

Решту земель контролювали кельтські племінні союзи — пікти, скоти, брити та інші. Саме тоді вони склали численні легенди про лицаря-захисника від загарбників, які стали основою для створення легенди про короля Артура — національного героя Британії. За цією легендою король Артур жив на початку VI ст. й очолював визвольну війну кельтів-бритів проти германців-саксів.

Вже з VI ст. грецькі та латинські джерела згадують на території лісостепу України два племінних об'єднання — у східній частині антів, у західній — склавів. Вони говорили співзвучними мовами та мали схожий вигляд. Археологічні дослідження виявляють на землях антів землеробську Пеньківську культуру та близьку до неї Колочинську культуру. Західніше, на землях склавів, виявлено тогочасні городища Празько-корчацької культури. Всі ці культури досить близькі й у пізніших уже слов'янських знахідках помітні успадковані від них характерні риси. Тобто українці мають серед своїх предків і антів, і склавів.

Що ж до степової України того часу, то перші згадки про гунів у середині II ст. вказують, що жили вони між бастарнами, які населяли землі у гирлі Дунаю, та роксоланами — жителями південного Подніпров'я.

На жаль, археологія не може допомогти виділити гунську культуру окремо. Але письмові джерела підтверджують, що народи наших земель — анти, склавів, венеди — входили до складу гунського союзу, та й центр його знаходився на території України.

З аварами пов'язують тогочасні поховання воїнів із конем та зброєю. Що підтверджує їхню репутацію степових воїнів. Водночас у перших згадках про болгар, або ж булгар, зазначено, що жили вони у Причорномор'ї та Приазов'ї — тобто вздовж Кімерійського торгового шляху. А болгарський хан Кубрат, що створив у VII ст. у степовій Україні, Подонні та Поволжі велетенську державу, яку називають Стара Велика Болгарія: похований на Полтавщині — на його могилі знайдено найбагатший у Східній Європі скарб, який знають як Перещепинський.

Слов'яни і вікінги. IX–X ст.

Захопивши у VII ст. Персію і встановивши у ній мир, араби відновили торгівлю на Великому шовковому шляху. Скіфську його гілку через Кавказ засвоїли племена хозар. Цей шлях був значно потужнішим ніж той, на якому сиділи булгари, тому хозари змогли витіснити їх із Волго-Донського межиріччя, перекривши зв'язок угро-фінських земель із багатими європейськими шляхами. В результаті болгари були розділені на дві частини — тих, хто залишився на Волзі, та тих, які закріпилися на Дунаї. Схожа доля спіткала і частину угро-фінів, які зуміли вийти на індоєвропейські шляхи. Зауральські племена мадярів, які просунулися далеко на захід і через хозар втратили торгові зв'язки зі своїми уральськими родичами, вимушені були шукати нові джерела прибутків і також вийшли на багатий товарами Дунай. Одночасно араби розвивали свою гілку Великого Шовкового шляху — через північ Африки напрямки до Західної Європи, яка до того була найвіддаленішою околицею торгових маршрутів зі Сходу.

Це пожвавлення торгівлі з Азією мало великий вплив на розвиток Європи. Відбулася справжня революція у сільському господарстві, бо араби привезли з високогірних районів Азії холодостійкі врожайні сільськогосподарські культури — насамперед гірське просо та жито. З'явилися також нові аграрні техніки та розповсюдилися римські сільськогосподарські інструменти й механізми. Все це дало змогу землеробам східних і північних земель Європи припинити кочувати і почати масово утворювати стабільні поселення. В результаті напівкочові племена землеробів-слов'ян остаточно осіли і почали створювати на власних землях держави. Вони утворювалися у басейнах річок, бо дороги існували тільки на території колишньої Римської імперії, а поза її межами основний товарний обмін відбувався водою. У середній течії Дунаю сформувалася держава слов'ян — князівство Велика Моравія. На Балканах виникли ще дві слов'янські держави — Хорватія і

Сербія. У басейні Дніпра слов'яни також створили свою державу — Русь. А в басейні Вісли — Польщу.

А тим часом два нащадки імперії франків — Східна і Західна Франкські держави, всього за тридцять років поділили між собою третю — Серединну. Щоправда династія Каролінгів, правителів Західної держави, які коронувалися як імператори, трималася на троні лише три покоління. І після ранньої смерті останнього нащадка імперія розвалилася на окремі території, які потрапили під вплив монархів Східної держави, що іменували себе лише королями. Вони почали затягувати під свою руку і слов'янські племена, за допомогою хрещення і надання титулів їхнім очільникам. Відносини церкви і держави, які раніше обмежувалися помазанням та коронуванням, отримали свій розвиток — папа Миколай I постановив, що і Папа, й імператор мають паритетну владу, але їхні сфери і повноваження все-таки відрізняються. Оскільки Папа має вічну духовну владу, він може втручатися у справи держави, а от імператор, земна влада якого тимчасова, не може втручатися у справи Церкви. Це стало відповіддю на спроби держави в момент вибору папи вплинути на їх результат, що часто закінчувалося проведенням двох окремих виборів і появи двох пап одночасно. Того з них, хто врешті програвав боротьбу за владу, називали антипапою. Папа Миколай I став учасником першого богословського конфлікту із патріархом Константинопольським, який стосувався різниці в обрядах, яка ставала дедалі більшою.

Конкурентом франків у християнізації нових держав Європи стала Візантія — першою з її рук прийняла християнство Велика Моравія. Візантійське християнство стало для слов'ян опорою для розвитку власної комунікації та культури. Так перші візантійські християнські послани в Моравії ченці-слов'яни Кирило і Мефодій упорядкували дві окремі слов'янські абетки — кирилицю та глаголицю, і стали їхніми головними промуутерами. Через візантійську церкву та

церковне письмо до слов'янської культури долучилася і Болгарія. Шляхом Моравії пішли також Русь і Сербія.

А от інші слов'янські держави — Польща і Хорватія — прийняли християнство і королівські корони з рук Папи Римського. Для поляків головною алфавітною системою стала латиниця. Натомість хорвати всупереч латинській папській традиції взяли за основу слов'янську глаголицю.

Аграрна революція дала поштовх для розвитку також і германським племенам Скандинавії та півночі Європи — данам, норвегам і свеям, які зуміли створити власні держави: на морських протоках — Данію, на низці озер й узбережжі Балтики — Швецію, а на річці Гломма та островах Північного моря — Норвегію. Економічний підйом забезпечив їм людський та економічний ресурс для військово-торгової експансії на південь. На своїх човнах — дракарах — вони виходили у Північне море і спускалися аж до Середземного, заходячи у всі річки задля пограбунку або торгівлі. Тут їх називали вікінгами. Інші балто-слов'янськими річками спускалися до Чорного моря, де прославилися як варяги. Звісно, вікінги і варяги не тільки торгували чи грабували. За можливості вони забирали владу у місцевих правителів і навіть утворювали власні династії, як, наприклад, Рюриковичі у Русі.

Але найближчою і найласішою територією для загарбання стали для скандинавів

Британські острови. Поступово вони захопили владу у майже всіх англо-саксонських королівствах Британії і насадили в них свої звичаї та систему права. Ці землі сукупно називають Данелаг. Протистояти вікінгам зумів тільки англо-саксонський Вессекс. Боротьба данських вікінгів з англо-саксонськими правителями стала головним сюжетом розвитку островів того часу. На початку X ст. англосаксонські володіння почали називати королівством Англія.

На заході континенту вікінги захопили землі у дельті Сени, на півночі Західної імперії — франків і утворили там власне герцогство Нормандія. Дійшли вікінги із заходу та варяги з півночі і до Візантії. Там після майже ста років громадянських конфліктів, які породила політика іконоборства і підкріпили арабські завойовники, нарешті почався період стабільності і розквіту. Базувався він зокрема і на варязьких торговцях, які розвинули балто-чорноморську торгівлю і зробили Візантію столицею ще одного потужного торгового шляху, який називають «із варяг у греки». Головною транспортною артерією цього шляху став Дніпро, а його володарем і головним торговцем — Русь. Це забезпечило їй значне розширення територій.

А от Великий Шовковий шлях у середині X століття знову переживав не найкращі часи. В Арабському халіфаті почалися династійні війни, що стало початком його розпаду. В результаті занепав і головний

торговий партнер арабів — Хозарський каганат. Місцеві степові племена печенігів у союзі із Руссю витіснили хозар й опосіли всі місцеві торгові шляхи. Другим результатом нестабільності в Арабському халіфаті стали поразки Кордовського емірату у війнах Реконкісти. І хоч емірат було перейменовано на халіфат — це справі не допомогло. На відвойованому в арабів західному узбережжі Піренеїв утворилося графство Португалія — васал королівства Астурія.

Важливо, що попри війни Реконкісти у Західній Європі встановився торговий, культурний та науковий обмін між мусульманським та християнським світом. Одним із результатів цього стало створення у IX ст. першого в Європі вищого навчального закладу — медичної школи в італійському Салерно.

Середземноморська торгівля також мала великі складнощі. Германці не мали власної морської традиції і тому ніяк не проявляли себе на цьому поприщі. Тож араби все міцніше закріплювалися на островах та атакували порти на узбережжі. Візантія тримала оборону. Але її провінції на півдні Апеннін, нащадки Великої Греції, дуже потерпали від арабських піратів. Не дочекавшись допомоги від сюзерена, вони почали розвивати власну незалежну політику. Саме так в Італії постали перші військово-торгові держави — Неаполітанське герцогство, Республіка Гаєта та Республіка Амальфі,

які уклали союз із Папською державою, разом протистояли арабам і дуже швидко стали лідерами середземноморської торгівлі.

На початку X ст. кочові угро-фінські племена мадярів захопили Велику Моравію. Це стало для них плацдармом для пошуку свого місця в системі європейської торгівлі. Угорці кілька десятків років вели агресивні війни по всій Європі, поки остаточно не закріпилися у найзахіднішому європейському степу у середньому Подунав'ї — колишній римській провінції Панонії.

Найближча сусідка невгамовних угорців — Східна Франкська держава — опинилася під подвійним тиском: з моря їй не давали спокою вікінги. Це зробило торгівлю Германським шляхом практично неможливою. До того ж нащадки Римської імперії не успадкували від неї звичаю будувати та використовувати дороги, які стояли тепер закинутими із розібраними місцевим населенням ділянками. І хоча Східна держава покинула германський звичай ділити країну між нащадками монарха, але все ж не зуміла уникнути розпаду вже суто з економічних причин на початку X ст. Саме тоді в умовах розпорошеності влади у романо-германському світі почала формуватися нова система адміністративного управління — феодалізм. Її основою була персональна залежність владців нижчого порядку, тобто васалів, від вищих владців — сюзеренів.

До часів, описаних у літописах, про історію наших земель свідчить лише археологія. На межі IX ст. вона фіксує три основні культури: на Лівобережжі у верхній течії Дніпра — Роменську, на Правобережжі у верхній течії Дніпра і верхній течії Південного Бугу та на Дністрі Лука-Райковецьку, та на сході й у Криму — Салтівську. Їх співвідносять зі слов'янськими племенами, булгарами і хозарами.

Русь утворилася як держава осілих землеробів лісостепової зони, які об'єдналися навколо річок, що течуть із півночі і впадають у Чорне море. Столицею держави став Київ, який контролював рух товарів найбільшою річкою — Дніпром — і переправу через нього. З літописів нам відомо про легендарних київських князів Аскольда і Діра, а також династію Рюриковичів, які відібрали у них владу. Перші Рюриковичі Олег та

Ігор у державницькому мисленні не пішли далі грабунку власного населення та сусідів. А от третя, княгиня Ольга, зуміла створити систему регулярного збору податків, що стало основою централізованої держави. Її син, Святослав Хоробрий, захопив ключовий пункт контролю над торгівлею Азовським морем — Керченську протоку і разом зі степовими племенами печенігів підкорив собі всю торгівлю степовими шляхами Приазов'я, заклавши для держави міцний економічний фундамент. Його ж син, Володимир Великий, встановив міцний торговий союз із Константинополем, який закріпив прийняттям слов'янізованого християнства візантійського зразка. Візантія ж розширила свої володіння у Криму на всі його південні порти і бухти. В такий спосіб Русь отримала економічні та геополітичні основи масштабного державотворення.

Священна Римська імперія і церковний розкол. X–XI ст.

У X–XI століттях основним історичним сюжетом Європи стала конкуренція церков і держав між собою.

Константинополь вважав, що тільки він має право на спадок Стародавнього Риму і болісно сприймав коронування чергового романо-германського короля титулом імператора Римської імперії. Щоправда за Карлом Великим свого часу право на цей титул він тимчасово визнав як відкуп за відмову від захоплених ним італійських провінцій Візантії. Церква своїм помазанням підтверджувала легітимність влади, тому Константинополь також боляче сприймав те, що його патріарх був лише другим за честю після Папи у церковній ієрархії. Бо як може першого у світі імператора благословляти другий за честю церковний ієрарх? Тож статус і авторитет Папи у християнському світі був завжди у полі зору Константинополя.

Церква служила потужною опорою держави у соціальній та культурній сфері, до того ж її використовували як інструмент експансії назовні. Константинополь уже християнізував Русь, Сербію та Болгарію — останню навіть силою. А у скарбничку Риму, крім Польщі і Хорватії, потрапила і новопостала в європейському світі Угорщина. Болгарія ж через постійні війни з Візантією не хотіла перебувати під її духовним омофором. Тому вона звернулася до Риму з проханням висвятити їй окремого патріарха. Але Папа не хотів появи ще одного конкурента, тому запропонував болгарській церкві просто піти під свою руку. Цього не стерпів уже Константинополь. Суперечку вирішили на церковному Соборі, визнавши первинність прав Візантії, але натомість витиснули з неї обіцянку надати болгарській церкві автокефалію, тобто самостійність. Звісно, обіцянку Константинопольський патріарх виконувати не поспішав, і Болгарія врешті сама проголосила незалежність власної церкви, витиснула греків із церков і запросила священників зі слов'янського світу, а також пішла війною на підступного сусіда. Зрештою конфлікт закінчився

миром — болгари отримали незалежну церкву зі слов'янським обрядом і багатий викуп, а Візантія повернула собі втрачені у війнах території. До речі, болгарський хан отримав у результаті ще й корону та титул цезаря, або ж кесаря — так у пізньому Римі називали співправителів імперії.

Географічним кордоном розповсюдження впливу Константинополя на захід стали Угорщина і Польща, які дотримувалися римського обряду. Тож вплив Папи у Західній Європі не мав конкурентів.

Водночас сам Папа Римський керував лише своєю невеликою державою. Але посада була виборною, а на результати виборів завжди намагаються вплинути сильні світу цього. Результатом такого впливу став період в історії папства у першій половині X ст., який називають порнократією, тобто владою розпусти. Вибори Папи взяла під контроль потужна родина графів Тусколо, або ж Теофілактів, яка фактично сама призначала Пап із числа римської знаті. Результат цих призначень добре характеризує назва цього періоду.

У Східній Франкській державі у 936 році на трон сів король саксів Оттон I, який взявся за нелегку справу об'єднання земель. Він був добрим політиком і потужним полководцем, тому, відбивши атаки сусідів — слов'ян та угорців, до середини сторіччя з рідної Саксонії дістався Італії. І там отримав прихильність молодого Папи Івана XII, який вирішив, що сильний покровитель усе-таки краще за порнократію. Тож у 962 році Папа Римський коронував Оттона I титулом імператора Священної Римської імперії. Графи Тусколо миттєво втратили владу. Коли новий імператор покинув Рим, ця римська родина доклала всіх зусиль, щоб виправити становище. Молодий Папа взяв ходи назад і відмінив коронацію. Це примусило Оттона повернутися і провести перевибори Папи. Але новий від'їзд призвів до повернення до влади Івана XII. Оттон знову повернув коней, але ставленика родини Тусколо вбили

їхні конкуренти за владу у Римі, які у такий спосіб отримали покровительство імператора. Імператор натомість отримав можливість призначати Пап.

Оттон I був блискучим політиком і зумів видати власного сина, тобто сина імператора Священної Римської імперії, за племінницю Візантійського імператора, тобто імператора Римської імперії. Ці два титули відрізнялися лише одним словом, але саме воно і вдалий шлюб допомогли сторонам визнати нарешті титули одна одної. До того ж Оттон I був родом із північних германських земель і, попри проголошення себе спадкоємцем античного Риму та франкської імперії Карла Великого, він плекав суто германську традицію. Тож за його правління влада закріпила не тільки політичний, але і культурний розділ між франками, які мали свою, Західну державу, і германцями, які становили більшість у Східній. За це Оттона називають першим королем німців. А Священну Римську імперію — Першим Рейхом, що з німецької перекладається як Перша Імперія.

Імператор Священної Римської імперії став першою особою як у світській, так і в церковній владі, бо мав у руках механізм призначення пап. Це дозволило йому вести жорстку й ефективну політику централізації й об'єднання земель. Але церкві не подобалося бути на других ролях. Тому настав період жорсткої конкуренції за призначення пап між церквою, центральною владою та

місцевими можновладцями, безкінечного протистояння пап і антипап. І це зупинило процес централізації влади у Священній Римській імперії. Тому складний вузол васальних стосунків між королівствами, герцогствами, курфюрствами, графствами, марками та іншими державними утвореннями, який склався історично, імператор так і не зумів розв'язати. Основою розвитку західноєвропейської державності був феодалізм, тобто персональна залежність можновладців, і часто це були єдині окрім церкви зв'язки, які утримували державу цілісною.

Константинопольський патріарх відчув падіння авторитету Папи і знову почав давні богословські суперечки, намагаючись у них довести свою вищість. У результаті в 1054 році справа дійшла до розколу, в якому всі, крім Папи, християнські екзархи стали на бік патріарха, а Папа залишився зі своєю церквою сам, без союзників.

Вікінги, які у ключовій точці Кельтського торгового шляху — дельті Сени, мали власний плацдарм, герцогство Нормандія, побачили слабкість континентальних германців у мореплавстві. Вони вийшли на середземноморські торгові шляхи і захопили стратегічний центр моря — острів Сицилію та південь Італії, знищивши одночасно конкурентів — італійські торгові республіки. Це вже були не зовсім вікінги, а скоріше їхні нащадки перемішані з континентальними франками та кельтами, тому їх

називають за іменем держави, тобто норманами. Керував завоюваннями норманський герцог Вільгельм I, якого називають Завойовником. Отримавши торгово-економічну базу для великої війни, Вільгельм у 1066 році зібрав військо, переправився через Ла-Манш і втрутився у війни між англо-саксами і вікінгами за Англію, розбивши і підкоривши і тих, і тих. Ставши королем Англії, Вільгельм об'єднав усі завойовані раніше землі під англійською короною і провів повну інвентаризацію майна країни та перепис населення. Це був перший перепис у Європі, і результати його були закріплені у двотомній «Книзі страшного суду». Наступним вектором розвитку королівства Англії стали спроби захоплення сусідніх кельтських держав — Шотландії та Вельсу.

Це стало останнім актом Доби вікінгів у Європі. Одним із цікавих її надбань є те, що вікінги на своїх дракарах зуміли через Гренландію дійти аж до Америки — це підтверджено археологічними знахідками та письмовими джерелами. Але регулярного сполучення налагодити не змогли, тому ані на подальшій долі Америки, ані на долі Європи це ніяк не позначилося. Бо для впливу на історію комунікація має бути сталою. Ця ж залишилася у пам'яті хіба як історичний казус.

Іншим таким казусом стало створення скандинавськими мігрантами держави на острові Ісландія, якою з 930 року правив

колективний орган влади — Альтинг, що став першим європейським парламентом. Він також мав і вищу судову владу. Сукупність його рішень відома як «Закони сірого гуся».

А от слов'яни, спираючись на річки успішно розвивали свої держави, і передусім найбільшу з них — Русь. Вона розширила свої володіння до початків Дніпрового шляху — Балтійського моря. Польща також міцно закріпилася на Віслі, успішно обороняючи свої кордони від вікінгів, Священної Римської імперії і Русі. Болгарія також стала мішенню для зацікавленої у Дунайській торгівлі Русі, але русів витіснила Візантія, яка захопила більшу частину країни.

Сама ж Східна Римська імперія переживала період нестабільності і владної чехарди. Це було пов'язано із занепадом торгівлі на ВШШ через те, що Арабський халіфат розпадався на все менші клаптики. Кордовський халіфат також розділювався на окремі королівства — тайфи. Цікаво, що його головний противник — Астурія — теж розпалася, але швидко об'єдналася, утворивши два королівства — Леон та Арагон. Крім того на сході з'явилися нові претенденти на азійські торгові шляхи — турки-сельджуки, які тероризували східні кордони імперії.

Одним словом, у кінці XI ст. Європа залишилася фактично без зовнішньої торгівлі, і цей дефіцит найбільше відчувався на заході континенту.

X–XI століття в історії Русі називають періодом розквіту держави. Саме тоді князував Володимир Великий та його син — Ярослав Мудрий. Обидва князі крім територіальних здобутків розбудовували державні механізми і міжнародні зв'язки. Після того, як Святослав Хоробрий воював із Візантією за Болгарію, в результаті чого і загинув, його син Володимир зумів укласти з Константинополем міцний торговий і військовий союз, задля чого охрестив державу за візантійським обрядом. Володимир першим почав карбувати власні монети, а проте у Русі переважно ходили арабські та інші срібні монети, які міряли на вагу. Одиницею ваги монет була гривня. Ярослав натомість заслужив прізвисько «тесть Європи», бо зміцнював дипломатичні зв'язки, віддаючи своїх доньок за європейських правителів. Він-таки уклав першу збірку законів держави — «Руську

Правду». Ярослав створив і першу бібліотеку у Софії Київській, а поруч облаштував скрипторій, де переписували книги. Саме в XI ст. з'явилася перша в Україні історична робота — «Повість минулих літ», автором та упорядником якої був батько-засновник української історичної науки Нестор Літописець.

У пониззях Дніпра і на Південному Бузі свої міста мали племена уличів та тіверців, які зберігали незалежність від Русі. А по українському степу водили свої валки печеніги, які торгували із Руссю, візантійським Херсонесом у Криму та тюркськими племенами огузів, які у руських літописах називають торками. Звісно, печеніги також воювали, палили Київ і навіть убили князя Святослава Хороброго. Але нас більше цікавлять події, які штовхали людство вперед, а у війнах із печенігами історичний прогрес аж ніяк не проявився.

Половці і хрестоносці. XI–XIII ст.

Слабкість Візантії, відлученої від Великого Шовкового шляху, створила умови, в яких з'явилися та зміцніли її конкуренти у торгівлі в Середземному морі. По-перше, це захоплені норманами Сицилія та південь Італії, де утворилося норманське Сицилійське королівство. По-друге — міста-держави, які продовжили справу італійських морських республік. Найвідомішими з них є італійські Венеція, Генуя і Піза. Вони отримали фактичну самостійність у результаті постійних конфліктів між папами та імператорами Священної Римської імперії. Церква не змиралася з правом імператора впливати на вибори Папи і призначення єпископів. Боротьбу очолив Папа Григорій VII, а його опонентом виступив імператор Генріх IV. Політичний світ імперії розколовся на прибічників Папи, які до того ж підтримували республіканський лад — їх називали гвельфами, та прибічників імператора й аристократичного правління, яких називали гібелінами. Папа боровся не просто за незалежність церкви, а за її право призначати і знімати імператорів та інших монархів. Програмою дій став трактат «Диктати Папи», а основною зброєю — відлучення від церкви імператора Генріха IV за те, що той призначав свого антипапу. Звісно ж, не обходилося і без військових дій. Це суттєво послабило централізовану владу імперії, а особливо її вплив у Італії. Хорвати також використали це й утворили власну морську республіку в Далмації. Купці створювали свої військово-торгові представництва на островах та узбережжі і поступово захоплювали середземноморські маршрути.

На сході турки-сельджуки відвоювали у Східної Римської Імперії чорноморську частину Малої Азії і нахабно заявили про свої права на спадок Римської імперії, створивши там державу із назвою Рум, арабською це — Рим.

Аж раптом Константинополь отримав допомогу, звідки її не очікував. Кочові племена кипчаків зуміли налагодити степовий торговий шлях з Індією та Китаєм у XI ст. так само, як у VI ст. авари. За європейську ділянку цього шляху відповідали половці, яких на заході називають куманами. Візантія знову отримала потік товарів зі сходу, торгівля ожила. Це допомогло імператорам династії Комнінів, яка щойно сіла на трон, знову централізувати

владу і вивести імперію з кризи. Половці стали надійним і потужним торговим партнером Візантії, Русі й Угорщини, до якої вели кочові шляхи. Зберігся навіть німецько-французько-половецько-перський словник-розмовник, складений купцями, який називається «Кодекс куманікус».

Але Візантія багато втратила під час п'яти десятиріч кризи, зокрема території, які захопили сельджуки. Тому імператор звернувся за допомогою до Папи Римського, який насправді майже не мав війська, але мав авторитет серед держав католицького світу. Для Папи Урбана II це імператорське звернення було міжнародним визнанням первинності його влади у Західній Європі. Тож він вирішив підійти до справи глобально — скористатися приводом і відновити пряме сполучення з Азією, яке забезпечували були араби. Тому проголосив священну війну, метою якої стало не вигнання сельджуків із Візантії, а звільнення Святої землі, тобто Палестини, і відвоювання Гробу Господнього. Похід цей назвали Хрестовим, а його учасників — хрестоносцями. У похід 1097 року зібралися лицарі із Франції, Священної Римської імперії та Англії, а також ополченці і паломники. Представлена була виключно Західна Європа, що найбільше потерпала від торгового дефіциту. Східніші католицькі Угорщина і Польща участі у поході не брали. Свій флот надала Генуезька республіка, яка була не проти отримати власні торгові представництва на сході Середземномор'я. В результаті Першого хрестового походу було створено чотири держави хрестоносців — Єрусалимське королівство, князівство Антіохія, графства Триполі та Едеса. Візантія підтримала похід тільки у його частині в Малій Азії, але там особливих завоювань не відбулося.

Але основну вигоду від Хрестового походу отримали конкуренти Візантії — генуезці, які монополювали сіли у портах Леванту, і, звісно, феодалі-учасники, що тепер мали власні колонії на багатому Сході.

Але мусульманський світ гостро відреагував релігійне гасло війни. У Палестині було оголошено священну війну проти християн — джихад. Держави хрестоносців опинилися у ворожому оточенні.

На хвилі завоювань Першого Хрестового походу Папа Калікст зумів знайти компроміс

із імператором Священної Римської імперії Генріхом V і підписати у 1122 році Вормський мирний договір, за яким імператор не мав впливу на вибори Папи, а також єпископів Італії та Бургундії, що ставило їх на окреме місце в імперії. Натомість на німецьких землях єпископи мали подвійну церковно-державну залежність. Для затвердження документу Папа зібрав Перший католицький собор, чим закріпив церковний розкол. Конкуренція між церквою і державою перейшла у мирне річище.

А джихад тим часом набирив обертів, мусульмани відбили у хрестоносців Едесу, тому у 1147 відбувся Другий Хрестовий похід, але європейські війська повернулися, не завоювавши жодного міста. Невдачу походу зумовила відсутність англійців, що воювали із Францією за Кельтський торговий шлях. Та й французи виставили війська тільки тих феодалів, які не брали участь у цих війнах. Держави хрестоносців залишилися сам на сам із ворогом. Утім це не завадило їм протриматися ще 40 років, поки арабський султан Саладін зумів відбити Єрусалим. Це стало причиною початку Третього Хрестового походу у 1190 році на чолі з англійським королем Річардом Левове Серце, який закінчився мирним договором із Саладіном, що пообіцяв пусткати християн на свої землі як на прощу, так і для торгівлі.

За час існування хрестоносних держав було створено організації, які забезпечували і перше, і друге. Це були чернечі ордени лицарів-хрестоносців — Тамплієри, Госпітальєри і Тевтонці. Вони тримали мережі притулків для подорожніх, організовували подорожі, охороняли прочан і товари та навіть допомагали

безпечно переправити коштовності й гроші. Ці ордени були цілком самостійними і підкорялися лише Папі Римському.

Успіх руху хрестоносців породив ідею оголосити священними й інші війни проти іновірців. Боротьба німців за балто-слов'янські шляхи — річки і бухти Балтики — призвела до появи місцевого німецького Ордену мечоносців. Із верхньої течії Вісли за її дельту воювали з місцевими балтами також поляки. Вони також запросили на допомогу і хрестоносців — Тевтонський орден, який складався з німецьких лицарів. Розгромлені литвинами і латишами, мечоносці вимушені були ввійти до складу тевтонців як його Лівонський відділ. Об'єднаний орден закріпився на землях балтів, відрізавши для Польщі вихід на Балтику і створивши на сотні років точку постійної політичної напруги.

Крім зовнішньої церковної експансії Рим жорстоко придушував і внутрішні спроби створення релігійної альтернативи — ересі. Для боротьби із найбільшою — катарами, що жили на франко-іспансько-італійському прикордонні, було створено окремий спеціальний церковний суд — інквізицію, яка стала надалі головною зброєю церкви у боротьбі з інакодумцями.

У війнах Реконкісти також було утворено кілька місцевих орденів. Португальське графство розрослося, зайнявши найзручніші атлантичні порти Піренеїв, і перетворилося на самостійне королівство. Інші визволені землі об'єдналися у королівство Кастилія зі столицею у Толедо, яке було у арабів освітнім центром. На базі арабської бібліотеки у Толедо утворився Другий рух перекладачів — масовий переклад книжок з арабської, зокрема і грецьких та

римських, перекладених перед тим арабами. Учасники цього руху стали кадровою основою для створення церквою низки університетів на Апеннінах, у Франції, Англії, Португалії та у самій Кастилії. А імператор Священної Римської імперії Фрідріх I Барбаросса у 1158 році законом, який називається «Привілегіум схоластикум», проголосив свободу університетського навчання і досліджень від феодального впливу.

Завдяки половцям і хрестовим походам інтенсивність виробництва і товарообміну в Європі зростала дедалі більше. Це дало змогу князівствам Русі забезпечувати свій розвиток на менших річкових шляхах ніж Дніпровський, який контролював Київ — як на річках Чорноморського басейну, так і Балтійського. З'явилися і князівства, які виростили на угро-фінському шляху в басейні Волги. Влада в Русі все більше децентралізувалася.

У 1204 році настав час нового хрестового походу, бо договір з арабами застарів і не виконувався. Флот для походу надала Венеційська республіка, а як оплату попросила допомогу у знищенні конкурента — торговців хорватської Далмації. Хрестоносці взяли штурмом хорватське католицьке місто Задар, за що Папа відлучив їх від церкви. Похід одразу припинив бути хрестовим. Але хрестоносців найняв син поваленого імператора Візантії, який хотів сісти на трон. Хрестоносці допомогли йому, але у того забракло грошей, щоб розрахуватися. Тоді хрестоносці взяли штурмом Константинополь і утворили на його основі власну державу, яку називають Латинською імперією. Візантія розпалася на кілька ворожих одна до одної держав, найбільшою з яких була Нікейська імперія,

яка вважала себе нащадком Візантії, але була значно слабшою. Отже, за допомогою хрестоносців італійські морські республіки стали господарями торгових шляхів на Середземному морі, а також піднялися у Чорне.

Занепад головного торгового партнера став тяжким ударом для Русі і половців. Половецький союз занепадав, між племенами почалися усобиці за торгові маршрути і кочів'я. Русь остаточно розпалася, князівства на Дніпровому басейні збідніли, а Київ був розграбований, бо не мав ресурсів на оборону.

Протистояння Англії і Франції закінчилося тим, що англійців витиснули на периферію торгових маршрутів — у Аквітанію.

А проте Англія єдина в Європі уникла роздробленості завдяки обмеженню влади короля. У 1215 році було створено раду феодалів та духовенства, з якою узгоджували законодавчі акти. Було навіть ухвалено «Велику хартію вольностей», вона ж «Магна карта», яка вперше фіксувала права людини у державі. У Священній Римській імперії процес обмеження влади феодалів також почався, але знизу. Там у XII ст. на базі звичаєвого права було сформовано і розповсюджено демократичні системи місцевого самоврядування. Найвідомішою такою системою стало врешті Магдебурзьке право. Ці події стали революцією у процесі розвитку феодальної системи влади.

Конкуренція між державою і церквою також набула нових форм: у 1234 році імператор Священної Римської імперії Фрідріх II зруйнував монополію церкви на освіту, заснувавши перший світський державний університет у Неаполі.

Чингізиди і купці-мореплавці. XIII–XIV ст.

Відвойована в англійців Нормандія з дельтою Сени — ключ до Кельтського торгового шляху, ввійшла до володінь короля Франції. Це зробило його наймогутнішим із-поміж французьких феодалів. Король почав карбувати власні монети з високим вмістом золота та срібла, і вони поступово витісняли менш цінні монети інших феодалів. Усе це стало основою для централізації державної влади у Франції.

А уламок Східного Риму — грецька Нікейська імперія — воювала з хрестоносними Ахейським князівством та Латинською імперією за відновлення контролю над Босфором та грецькими морями. Італійські купці опинилися по різні боки конфлікту — венеціанці укріпилися у грецьких портах і підтримували хрестоносців, а генуезці освоїли Чорне море і були на боці Нікеї. Латинська імперія швидко втрачала свої позиції і території. Потужність Нікеї зростала, але торгові шляхи Європи з Азією працювали погано, бо на землях Персії тривала роздробленість та конфлікти, а на степовому шляху кипчацькі племена також потонули в усобицях. Цю ситуацію зуміли використати монгольські феодалі — Чингісхан та його нащадки — Чингізиди. Вони застосували дуже ефективну тактику — пропонували допомогу одному з учасників конфлікту в обмін на те, що той буде платити відсотки з доходів торгового маршруту, за який іде війна, та дасть монголам військо для наступного подібного кроку. В результаті Чингізидам вдалося вибудувати навколо степового торгового шляху ланцюг вірних їм кипчацьких племен і очолити його.

На угро-фінському шляху Чингізиди трималися схожої тактики — у такий спосіб їм підкорилися князівства Рюриковичів, що лежали в басейні Волги. На данину погодився і далекий Новгород, хоча Чингізиди туди і не дійшли. А от булгари взялися за зброю і півтора десятиліття вперто воювали проти монголо-кипчацького союзу.

Половці також стали на оборону своєї частини шляху від східних конкурентів. Руські князі виступили у союзі з ними. Але економічний занепад і усобиці не дозволили навіть об'єднаним силам чинити серйозний

спротив. У 1241 році було зруйновано символ і столицю Русі Київ. Чингізиди пройшли Русь і пішли степовим шляхом на Польщу, Болгарію та Угорщину, що також була союзником половців. Зберегти владу вдалося лише князям, держави яких були відділені від степу непрохідними для кочовиків лісами чи болотами. А князям Галицько-Волинського князівства, що не надто постраждали від торговельної кризи, спричиненою падінням Візантії, вдалося знайти кошти на відкуп Чингізидам, відновити владу на власних землях й утворити в басейні Дністра і Західного Бугу Руське королівство.

Кочовики дійшли до краю степових торгових шляхів — Середньодунайської рівнини, примусили платити данину Угорщину і Болгарію та повернулися у степ, де утворилася величезна Монгольська імперія. Але для просування товарів далі в Європу Чингізидам були потрібні місцеві союзники. І ними стали італійські купці — Венеційська та Генуезька республіки уклали договори з Монгольською імперією, ставши її торговими партнерами в Європі. Цей альянс віродив Великий Шовковий шлях — головний торгово-комунікаційний канал між Європою й Азією. Звісно, Венеція та Генуя не полишили конкуренції: Венеція боролася за порти Чорного моря, а Генуя — за східну частину Середземного. Генуезців підтримувала відроджена у 1261 році, після падіння Латинської імперії, Візантія. А венеційців — її колишня частина грецьке Ахейське князівство. Поживилася візантійськими землями і Сербія, яка стала найпотужнішою державою на Балканах.

До кінця XIII ст. Монгольська імперія розпалася на кілька частин, але наскрізний торговий канал зберігся. Європейський уламок цієї степової імперії називають Золотою Ордою.

А проте італійські купці не тільки торгували і конкурували між собою. На своїй батьківщині в Італії вони були важливим політичним чинником. У XIII столітті на ринок західного Середземномор'я вийшла ще одна потужна купецька республіка — Флорентійська, яка проковтнула Пізу.

У політичному сенсі купці відстоювали самостійність власних держав, а це означає, що боролися проти влади імператора Священної Римської Імперії на півострові. Тобто були потенційною опорою прибічників папи. Але папа шукав потужніших союзників. Імператор відродженої Візантії пообіцяв відновити єдність церкви і у 1274 році послав свою делегацію на Другий Ліонський собор, де ухвалили відповідне рішення. На цьому ж соборі затвердили процедуру обрання Папи виключно конклавом кардиналів при повній ізоляції від інших впливів. Нова унія протрималася лише шість років і була скасована собором східної церкви після смерті імператора. Тоді Папа вирішив переманити на свій бік нового союзника — короля Франції Людовика IX, який саме утверджував свою владу. А для цього передав права на володіння Сицилійським королівством його брату. Той, звісно, хотів, щоб його влада розповсюджувалася на всю територію. Тож морські республіки потрапили у лещата між папою й імператором, тому виступили проти обох. Найдалі з-поміж усіх просунулася Флоренція, яка у 1293 році ухвалила документ під назвою «Встановлення справедливості», який називають конституцією Флоренції. Він позбавляв політичних і цивільних прав у республіці не тільки короля чи імператора, а всіх представників аристократичних родів, яких би поглядів вони не дотримувалися.

А на два роки раніше інші, суходільні торговці — швейцарці, що проживали

на землях вздовж стратегічної дороги, з німецьких земель на Італію через Альпи також заявили права на незалежність від Священної Римської імперії та утворили оборонний союз, який називають Швейцарською конфедерацією.

До речі, французів в Італії не могли стерпіти не тільки купці. На острові Сицилія вибухнуло повстання, сигналом для якого був дзвін до вечірньої служби, тому його називають Сицилійською вечірньою. В результаті владу французів на острові змінив іспанський Арагон, який у такий спосіб несподівано отримав ключові позиції у Середземноморській торгівлі. Так Італія майже повністю вийшла з-під впливу Священної Римської Імперії.

А французи досить своєрідно подякували Папі за Італію: заборонили вивозити з Франції його гроші — церковну десятину. Коли ж Папа спробував відлучити короля від церкви, той за допомогою своїх військ в Італії захопив понтифіка у полон, переніс папську резиденцію у Французьке місто Авіньйон і забезпечив обрання іншого Папи — француза. Рим спорожнів майже на сім десятків років. Це називають Авіньйонським полонем пап — періодом катастрофічного падіння авторитету Папського престолу.

Англія у кінці XIII ст. зосередилася на завоюваннях сусідів по острову та архіпелагу — Вельсу та Ірландії. Найяскравіший спротив чинила кельтська гірська Шотландія. Саме тоді і прославився легендарний шотландський герой, борець

проти норманів Вільям Воллес. Засвоївши більшість ресурсів островів, англійці вирішили повернутися до питання володіння континентальною ділянкою Кельтського торгового шляху і в 1338 році почали війну з Францією, яку називають Столітньою, бо вона і справді тривала з перервами сто п'ятнадцять років.

Тим часом Балтійське море та річки його басейну ставали все привабливішими торговими маршрутами. За володіння цим ринком розгорілася боротьба між Данією, яка вийшла на угро-фінську північ східного берега моря, та Тевтонським орденом, який розширював свої володіння на землях балтів. Проте ці суперечки не завжди вирішувалися силою зброї. Наприклад, у 1346 році тевтонці просто викупили у Данії її угро-фінські володіння — Герцогство Естонія.

До середини XIV ст. у Балтійській торгівлі з'явився новий потужний гравець — німецькі купці. Користуючись слабкістю центральної влади, портові міста Священної Римської Імперії утворили автономний військово-торговий союз із назвою Ганза і стали розвивати власну мережу факторій та представництв. Нова сила зуміла так сильно потіснити країни Балтійського басейну, що вони врешті вирішили об'єднатися для боротьби з нею. У 1397 році Данія, Швеція і Норвегія підписали Кальмарську унію і створили єдину державу під владою данських королів.

Балтські племена, які втратили вихід на море почали засвоювати басейни річок

угору за течією. Таким чином литвини витіснили Рюриковичів із тих слов'янських князівств, які уникли вторгнення Золотої Орди. В результаті утворилося балто-слов'янське Велике князівство Литовське. Воно взялося засвоювати слов'янські річкові шляхи до Чорного моря, витісняючи Чингізидів. Під руку Литви потрапили і землі Королівства Руського в басейнах Дніпра та Південного Бугу. Дністровські володіння Русі дісталися Польщі, а землі біля приток Дунаю — Угорщині. Так сформувався ще один довгий історичний конфлікт — боротьба за спадок Русі, тобто слов'янські торгові шляхи з Балтики до Чорного моря.

У XIII–XIV ст. отримав розвиток й інший важливий європейський сюжет. Попри не найкращі для церкви часи загальна кількість університетів у католицьких державах перевищила за чотири десятки. Свої перші університети отримали Чехія, Польща, Угорщина, Хорватія, Австрійське герцогство та землі Німеччини. А іще одним результатом кризи папського престолу став несподіваний паросток демократії — створення при французькому королі громадського дорадчого органу — Генеральних штатів. Це було потрібно для підкріплення легітимності королівської влади у протистоянні з Папою, а потім і компенсації падіння легітимності від втрати авторитету святого престолу під час Авіньйонського полону. Натомість єдина на той час парламентська держава на острові Ірландія через усобиці між кланами була вимушена прийняти владу короля Норвегії.

Роздроблені й ослаблені економічною кризою, Половецький союз і Русь не змогли чинити серйозного опору монголо-кипчацьким силам, до яких доєдналися і князі угро-фінських околиць володінь Рюриковичів — Рязанського та Володимиро-Суздальського князівств. Після поразки на річці Калка у 1223 році оборонний союз з половцями розпався, і в 1240–1241 роках землі України були дуже швидко захоплені. Останній Великий князь київський Данило Романович відновив свою державу на Галичині, Волині та Західному Поділлі, створивши Королівство Руське. Він конкурував із поволянськими князями за вплив на Київ.

Половці перейшли до повстанського спротиву. В горах Криму на залишках візантійських володінь утворилося незалежне князівство Феодоро. На півострові також

почали будувати свої портові фортеці генуезці. На підконтрольних Орді землях утворювалися нові лояльні до неї територіальні об'єднання, найвідомішим з яких стала Болохівська земля на Східному Поділлі.

Балтійські племена засвоювали торгові шляхи із заходу й утворили на землях Полоцького і Пінського князівств Рюриковичів балто-слов'янське князівство Литовське. За сто років після створення Руського Королівства династія короля Данила занепадала, і його території розділили сусіди — Угорщина, Польща та Литва. В результаті остання перетворилася на Велике Князівство Литовське і Руське, розбила ординців у 1362 році на Синіх Водах й отримала головний спадок Русі — Дніпровський та Південнобузький торгові шляхи з Балтії на Чорне море.

Османи й університети. XIV–XV ст.

Степовий торговий шлях, який об'єднував нащадків Монгольської імперії, крім товарів розповсюдив степом та привіз до Європи бубонну чуму. Це була наймасштабніша епідемія, яку бачила Європа. Її називають «Чорною смертю». Епідемія почалася у 1346 році і за сім років вбила до третини населення Європи. Особливо постраждав Захід. Природно, що торгівля Степовим шляхом занепадала. А у державах, які він об'єднував, почалися усобиці та кризи. В історії Золотої Орди цей період називають Великою Зам'ятнею. Не забарилися і територіальні втрати. Угорщина витіснила ординців із притоки Дунаю річки Молдови, і там утвердилося однойменне князівство — нащадок Королівства Руського. А Литва прибрала до рук правобережжя Дніпра. Схожі процеси династійної боротьби та розпаду почалися й у Малій Азії та Персії, де була розташована держава Чингізидів Ільханат. У результаті малоазійських турків об'єднала під своєю рукою династія султанів Османів.

Торгівля Великим Шовковим шляхом зупинилася. Через це втрачала території та занепадала також і Візантія. Тож на перші ролі стали виходити торговці, що базувалися на місцевих шляхах. Візантію тіснили турки, а Орду — литвини. Литва, засвоївши руські річкові шляхи до Чорного моря, отримала потугу для виходу на Балтику. Для цього вона об'єдналася з Польщею. Варто зазначити, що ці держави менше за інших постраждали від «Чорної смерті». Тож у 1410 році вони зуміли розгромили тевтонців і захопили частину узбережжя Балтики, отримавши доступ до морських торгових шляхів. Від Тевтонського ордену залишилася лише його частина — Лівонське ландмайстерство, яке пішло під руку Польщі.

У Західній Європі до жахів епідемії додалася Столітня війна між Францією й Англією, яка велася на континенті. Це допомогло Папському престолу вирватися з французького полону і в 1377 році повернутися до Риму. Але Авіньйон здаватися

не хотів. У результаті з'явилося два Папи, а країни Європи розділилися на два табори — прибічників Риму та Авіньйону. Цей період звать Папським розколом.

Треба сказати, що попри війни і чуму університетський рух у Європі не стихав. Перші університети з'явилися на землях Хорватії, Нідерландів, у Шотландії, Данії і Швеції. Університетські діячі отримали серйозний вплив на громадську думку. Освіта та наука під омофором церкви базувалася на схоластиці — визнавали вищість теології над усіма науками. Тому університети були органічною складовою церковного світу, тож кафедри університетів стали трибунами, з яких критикували церковний устрій і проголошували необхідність його реформи. Лідерами цієї хвилі критики стали Оксфордський та Празький університети. В результаті під тиском громадської думки і впливу держав церква зібрала у 1414 році собор у Констанці, який подолав розкол, обравши єдиного Папу. А подолавши кризу, церква вирішила одночасно вирішити і питання критики її керівництва. Тому на собор викликали ректора Празького університету Яна Гуса, засудили як єретика і спалили. У відповідь на цей вчинок у 1419 році повстала вся Чехія. Це стало початком воєн чехів проти всього католицького світу. Ці війни тривали майже двадцять років і називаються Гуситськими. Врешті прибічникам Папи таки вдалося розсварити гуситів між собою і перемогти.

Подолавши розкол і гуситів, Папа отримав ще одну приємну звістку — про передсмертний стан Візантії, обителі свого головного конкурента, Константинопольського патріарха. Тож разом із візантійським імператором Папа організував Вселенський собор у Флоренції, де у 1439 році було укладено унію із визнанням першості Римського престолу. Християнський світ об'єднався вже вдруге, але як і першого разу ненадовго. Захопивши у 1453 році Константинополь, султан Мехмед II проголосив себе імператором Риму, і щоб не

виглядати самозванцем, скликав християнських екзархів — противників унії — та відновив незалежний престол патріарха в обмін на визнання свого титулу. І zarazом послабив християнську церкву, підкріпивши її розкол.

Цікаво, що об'єднавчий Флорентійський собор починався в іншому італійському місті — Феррара. Але після майже року засідань Папа став скаржитися, що у нього не вистачає грошей, тому Флоренція запросила учасників продовжити роботу на її території та її коштом. Турецькі завоювання не зачепили флорентійських купців, які домінували у західній частині Середземного моря. А республіка стала провідним фінансовим-промисловим центром Європи. Банки Флоренції кредитували держави і церкву. Торгівці отримували монополії на експорт найвигідніших товарів, а з флорентійського сукна шили вбрання всі європейські модники і модниці.

Саме Флоренція стала найкращим прихистком для культурної еліти Візантії, яка масово втікала від латинських воєн і турецької навали. А саме ця еліта була безпосереднім нащадком і носієм культури Стародавнього Риму. Тож разом із розвитком мережі університетів і збільшенням кількості освічених людей це зумовило небачений культурний підйом та зародження в Європі культурно-філософського руху, який називають Відродженням. Він почався

саме у Флоренції з ідеї збереження і відтворення античної спадщини як матеріальної, так і ідейної. Діячі Ренесансу знаходили і реставрували твори мистецтва Давнього Риму і на їх основі вчилися створювати нові твори, розвиваючи й осучаснюючи античну традицію. Переосмислення ж ідей давньогрецького філософа Платона призвело до формування концепції гуманізму як провідної ідеї розвитку культури. Гуманізм ставив в епіцентр світогляду людину, її життя, право на земне щастя й особистий розвиток. Ідейними батьками гуманізму виступили Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка і Джованні Бокаччо, які стали також засновниками літератури народною, італійською мовою. Такі ідеї не дуже вкладалися у звичну церковну риторіку. Проте на Флорентійському соборі їх підтримав і розвинув авторитетний богослов Гемістос Плетон, і компроміс було знайдено. В результаті у Флоренції було створено майданчик для наукових дискусій та обміну думками, який назвали Платонівською академією, але історики, щоб не плутатися, додають уточнення «у Флоренції» або й іменують її Неоплатонівською. Її очолив Марсіліо Фічіно. Розвинені академією ідеї гуманізму мали і досі мають великий вплив на світоглядні системи і концепції в Європі.

Інша купецька республіка — Ганза — також розвивалася і розширювала свою мережу. В її складі налічувалося понад

сотню міст, а торгові маршрути заглиблювалися все далі вглиб континенту. Саме в результаті цього у далекому від узбережжя Страсбурзі Йоганн Гутенберг отримав достатньо інформації та обладнання, щоб здійснити революцію у друці — станок із набірним стандартизованим шрифтом, який дозволяв швидко набирати і друкувати тексти. Це стало революційним винаходом, який радикально збільшив наклад, а значить і кількість читачів книжок.

Успіху Ганзи сприяло те, що головний конкурент німецьких купців — Кальмарська унія, занурилася у боротьбу за першість двох головних учасників — Данії і Швеції. До того ж інший конкурент — Тевтонський орден, був послаблений, а Польща і Литва, які з'явилися на узбережжі, не мали жодного досвіду морської торгівлі.

Литва була значно успішнішою на степовому прикордонні, бо підтримала створення на півдні Золотої Орди на Кіммерійському торговому шляху Кримського ханства, яке стало могильщиком держави Чингізидів. Від степової імперії відкололися тюркські Ногайське, Казанське, Астраханське і Кримське ханства та угро-фінське Московське князівство.

Останнє — найзахідніший із поволзьких уламків Орди — почало шукати виходу на Балтику і захопило землі Новгород. Водночас воно почало шукати вихід і до річок басейну Чорного моря, які були повністю в руках Литви. В результаті остання всі

свої сили зосередила на обороні від нового конкурента — Московського князівства. А Кримське ханство, втративши союзника, потрапило під руку Османів.

У XV ст. завершилися три великі історичні сюжети. Це, по-перше, Столітня війна — спроба Англії заволодіти континентальним Кельтським торговим шляхом. У 1453 році її війська капітулювали перед Францією. Символом перемоги французів у тій війні стала жінка-полководець Жанна д'Арк. Другим завершеним сюжетом стало остаточне об'єднання Франції в єдину країну із централізованою королівською владою. І третій — це Реконкіста, боротьба за визволення Піренеїв із-під влади мусульман, яка тривала 770 років. Кастилія та Арагон об'єдналися в одну державу — королівство Іспанія, й останній оплот арабів — Гранада — упав у 1492 році.

Англія ж під знаком моральної компенсації за поразку від Франції відмовилася від використання на державному рівні успадкованої від норманських правителів французької мови і перейшла на англійську. А також випробувала під час війни нові технології державного управління — вперше замість церкви зміну влади, тобто скинення короля Ричарда II та утвердження на троні нового — Генріха IV, легітимізувала не тільки церква, а ще й парламент. До того ж із дуже цікавим формулюванням: «За правом завоювання та для реформування королівства».

У 1385 році литовський Великий князь Ягайло взяв за дружину доньку короля Польщі за шлюбним договором, який називається Кревська унія, і став одночасно польським королем Владиславом Ягеллончиком. Держави об'єднав шлюб. Литовсько-руські еліти повстали, і за десять років воєн титул Великий князь Литовський перейшов до кузена Ягайла — Вітовта. Вітовт спробував і собі здобути корону Литви, тому зібрав у 1419 році в Луцьку з'їзд європейських монархів. Але помер, не дочекавшись корони. Після цього відстоювати свою автономію взялися нащадки Руського королівства. У 1432 році було створено Велике князівство Руське, у 1440-му — Волинське і поруч Київське князівства. Але введення у практику поєднання титулів короля Польщі та Великого князя Литовського поклали край цим спробам.

А в Криму і Таврії місцевий народ кримли попросив допомоги Великого

Князівства для звільнення від влади Орди. Велике Князівство дало не тільки допомогу, а й полководця — Хаджи Герая, який став першим ханом Кримського ханства.

Але в кінці XV ст. на українському кордоні з'явилася Москва. Втікач із Москви князь Можайський випросив у доброго литовського князя, а потім і в польського короля Олександра Ягеллончика Чернігівщину «для годування» й одразу впустив туди московські війська. Це стало причиною кількох воєн, які відволікли сили з Півдня.

Тож Кримське Ханство знайшло нового союзника — Османську імперію. За умовами союзу Крим визнавав зверхність султана як духовного мусульманського лідера — халіфа, так само, як католицькі держави визнавали релігійну зверхність Папи. Але мусульманські союзники зобов'язалися також надавати один одному військову допомогу.

Мореплавці і Реформація. XV–XVI ст.

Закріпившись наприкінці XIII століття на землях із найзручнішими для виходу в Атлантику бухтами, португальці вирішили якнайповніше використати переваги свого становища. Вони бачили багаті торгові порти Африки, в які каравани привозили товари з глибини континенту. Тож зосередилися на вивченні і розвитку мореплавства. Головним організатором цієї справи став принц Енріке, якого називали Мореплавець. У 30-ті роки XIV ст. він організував справжній науково-дослідницький центр суднобудівництва та мореплавства, і за десять років португальські кораблі почали освоювати західне узбережжя Африки, дійшовши у 80-х роках до найпівденнішої його точки — мису Доброї Надії.

Завершивши Реконкісту, іспанці кинулися навздогін, залучивши досвідчених італійських моряків. У результаті генуезець Христофор Колумб очолив іспанську експедицію, яка, прямуючи на захід, подалі від португальських маршрутів, у 1492 році відкрила Америку. Папа Римський запропонував розділити світ між країнами мореплавців: західну частину віддати іспанцям, а східну — португальцям. Що у 1494 році і закріпили підписанням Тордесільяського договору.

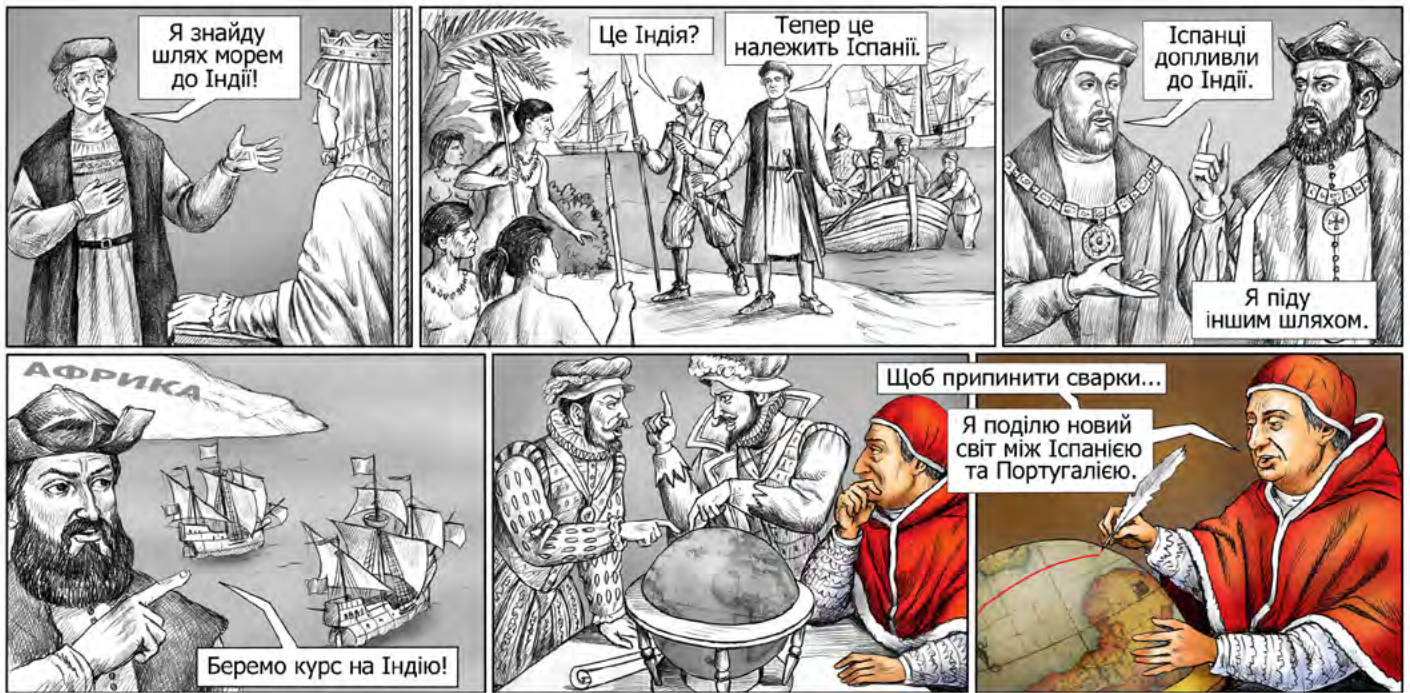
У 1498 році португалець Васко да Гама обігнув Африку, ідучи згідно з умовами договору, на схід, і таким чином проклав шлях до Індії. А у 1522 році, теж португалець, але командир іспанської експедиції Фернан Магеллан, прямуючи на захід, також опинився на Сході. І хоч капітан загинув, його мореплавці зуміли завершити коло навколо земної кулі. Довелося за сім років підписати новий договір — Сарагоський, у якому провести кордон також й у іншій півкулі. Саме так дві країни Піренейського півострова отримали безпосередній доступ до всіх багатств світу.

Звісно, нові господарі світу розуміли, що треба якомога довше не допускати в океан конкурентів. І спробували використати для цього династичні механізми. Король Іспанії Карл I за рахунок американського срібла і родинних зв'язків забезпечив у 1519 році обрання себе імператором Священної

Римської імперії, змінивши на троні власного діда по батьківській лінії, й у цьому статусі став Карлом V. Водночас первинний титул він не втратив. Тобто правив в імперії та Іспанії одночасно. За старовинним германським звичаєм державна влада прирівнювалася до власності на землю і мала статус особистої власності. Її можна було ділити, об'єднувати, дарувати, віддавати як посаг. Тому утворилися роди, які володіли великою кількістю земель, часто розкиданих по всій Європі. Сам Карл походив із династії Габсбургів. Але насправді королем Іспанії він не був. Його дідусь був королем Арагона, а бабуся — Кастилії. Бабуся передала корону Кастилії доньці, матері Карла. А корону Арагона Карл успадкував напряму від діда по материнській лінії. Мати його була живою, але божевільною, і тому Карл був її опікуном. Але божевілля не позбавляє майна. Тому об'єднати корони в одну йому вдалося тільки після смерті матері.

Карл V знав, що найнебезпечнішим конкурентом в океані можуть стати італійські купці, і як іспанський король брав уже участь у війнах за королівство Неаполь, які вели Франція, Папа та купецькі республіки. Але ставши імператором Священної Римської імперії, Карл одразу знайшов підстави претендувати на Італію від її імені. І хоч Франція заручилася підтримкою Османської імперії, Італія таки стала здобиччю Іспанії, яка залучила до союзу ще й Англію. Італійські купці і Папа також не могли протистояти такій потузі. Так Іспанія прибрала з дороги найнебезпечніших морських конкурентів.

Війни ці тривали не тільки на території Італії. Французи захопили Нідерланди та ще деякі території, що входили до складу Священної Римської імперії. Землі ці, звісно, належали не імператору, а підвладним йому феодалам, яких і вигнали французи. А коли війська імператора ці землі звільнили, вони стали особистою власністю імператора, тобто короля Іспанії. Так на території Священної Римської імперії з'явилися землі, що належали іншій державі — іспанській короні.

Історики називають ці війни Італійськими. Вони тривали з 1494 по 1559 роки. За цей час багато німецьких, англійських та іспанських вояків побували в Італії, яка переживала тоді період Високого Відродження. Вони знайомилися з фресками Леонардо да Вінчі, Сандро Боттічеллі, архітектурним ансамблем Ватикану, створеним Донато Браманте, та іншими досягненнями наукової думки і мистецтва, а потім везли ці враження і знання додому. Тож затяжні італійські війни стали також механізмом розповсюдження і популяризації ідей та мистецтва італійського Відродження в Європі.

Але була у політичній системи того часу ще одна особливість — нерозривний зв'язок із церквою, яка легітимізувала владу феодалів. Тому приналежність підданих до церкви була необхідною умовою збереження влади. І держава разом із церквою жорстко боролася з єретиками. Католицька церква мала для цього спеціальний підрозділ — Папську інквізицію, яка займалася розслідуваннями справ і вершила церковний суд. Іспанія та Португалія створили у себе державні інквізиції. Решта боролися з єретиками за допомогою законів і світських судів. Але, попри нерозривний зв'язок, феодальна і церковна влада жорстко конкурували за лідерство у цьому тандемі.

Католицька церква була наддержавною та надетнічною структурою. Цей факт додавав їй авторитету, але водночас був бар'єром для звичайних вірян. Тому серед університетських релігійних діячів були ті,

хто хотів наблизити церкву до людей. Ще під час Столітньої війни теолог, професор Оксфордського університету Джон Вікліф разом з однодумцями переклав Біблію з латини англійською мовою, тобто мовою, якою розмовляли прості люди — держава тоді ще користувалася старофранцузькою. Від суду і страти його врятував Папський розкол і університетські друзі. Послідовнику Вікліфа Яну Гусу пощастило значно менше.

За сто років після Гуса знайшовся ще один сміливець, який виступив проти диктатури Папи Римського. Це був доктор Віттенберзького університету Мартін Лютер. Він оприлюднив свої 95 тез, в яких пропонував зруйнувати наддержавну церковну вертикаль і припинити торгівлю знаками божої милості. Мартін Лютер зміг забезпечити потужний резонанс свого виступу, бо розіслав його великій кількості релігійних діячів. Це стало можливим через те, що у 1490 році було створено першу в Європі незалежну комерційну пошту. До того пошти були або державними для державної ж кореспонденції, або купецькими, які працювали тільки в межах торгових маршрутів. Нова незалежна пошта називалася Турн-і-Таксис і діяла майже на всій території Священної Римської імперії. Популяризації ідей Мартина Лютера допомогла й інша технологічна новинка — друкарський верстат Гутенберга. 95 тез були перекладені німецькою, надруковані і розповсюджені великим накладом. Навіть сам імператор Священної

Римської імперії, згаданий вже Карл V, покликав Лютера до себе на дебати. Реформатора відлучили від церкви та оголосили поза законом, але стратити не наважилися.

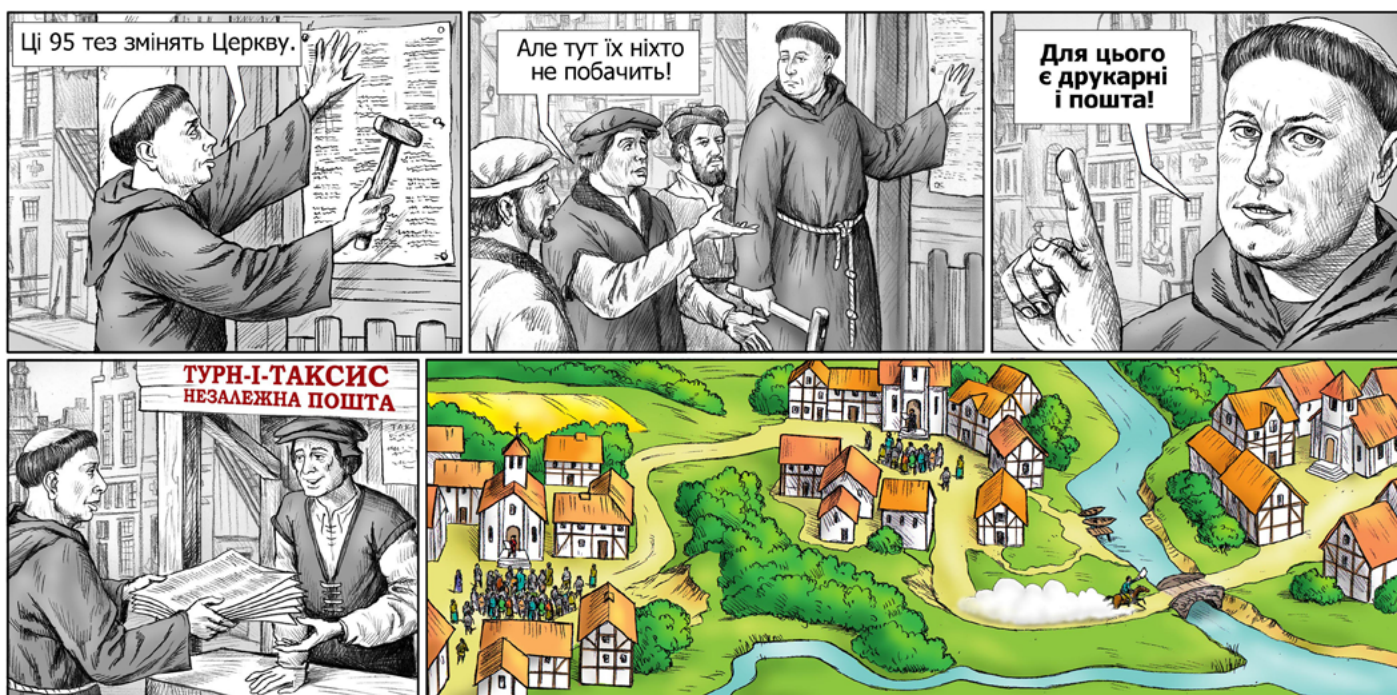
Багатьом феодалам сподобалась ідея незалежності від Папи та створення локальної церкви. Університети також схилилися до реформ. До того ж Мартін Лютер переклав і надрукував Біблію німецькою. Папа натомість мобілізував вірних йому феодалів і церковників. Тож 1517 рік дав старт серії воєн як усередині Священної Римської імперії, так і далеко за її кордонами, а також змінам у суспільних і державних стосунках всього католицького світу, які тривали до середини наступного століття. Цей процес називається Реформацією.

Першою державою, яка оголосила про вихід власної церкви з-під влади Папи, стала Англія. Дуже швидко це сталося також у Данії, Норвегії і Швеції, хоча ці країни конфліктували, бо Данія узурпувала владу в Кальмарській унії. Швеція навіть вийшла з цього союзу. Південь Європи — Іспанія, Португалія, Франція, італійські держави — став на бік Папи. Східноєвропейська Польща також була проти Реформації. Але в ній не було релігійної єдності, бо Польща об'єдналася з Литвою в одну державу — Річ Посполиту, до якої входили землі колишньої Русі, де більшість населення була православною.

У другій половині XVI ст. уламок Золотої Орди Московське князівство засвоювало шляхи по Волзі на схід, де знаходилося

Казанське ханство. Водночас Кримське ханство, розгромивши залишки Золотої Орди, через Дон вийшло на Волгу і посадило на казанський трон власних ханів, узявши до рук Волго-Донський торговий шлях, який розвинули свого часу булгари. Війну за Казань виграла Москва. Потім вона захопила і наступну поволзьку державу — Астаханське ханство і вийшла на Каспій. Далі Москва спробувала захопити весь шлях між Каспієм і Балтикою й атакувала залишки Тевтонської держави — Лівонію. Всі держави, що мали порти на Балтійському морі — Данія, Швеція і Річ Посполита — об'єдналися і відігнали нового конкурента під час Лівонської війни, а після її закінчення розділили між собою й саму Лівонію. Землі Тевтонського відійшли Речі Посполитій, утворивши васальне герцогство Пруссія. Щоправда нове герцогство підтримало Реформацію.

На звільнених від Орди степових землях річкові торговці та рибалки, яких називали козаками, почали формувати структури самоуправління, й у другій половині XVI ст. виникло державне утворення під назвою Військо Запорозьке. А на Південному сході Європи хазяйнувала Османська імперія, яка підкорила Угорщину та Молдову і вийшла на кордон Австрії — частини Священної Римської імперії, а також на рубіж Речі Посполитої. На сході османи захопили Палестину та Єгипет і відновили торгівлю зі Сходом по Шляху пахощів, ставши справжніми господарями Східного Середземномор'я.

XVI століття дало старт багаторічному протистоянню України з Москвою у боротьбі за Дніпро-Бузький торговий шлях. І почалося все зі спроб литовсько-руського війська повернути анексоване сусідом Чернігівське князівство. Кримське ханство також воювало з Московським князівством, за вихід на Волгу. Держава кримців значно збільшила власні території й економічну потугу. 1500 році у Бахчисараї було відкрито перший вищий навчальний заклад на території України — Зинджирли-медресе.

Події Реформації зачепили також і землі України. У XV–XVI ст. головними дієвими особами колишньої Русі були князі Острозькі — Костянтин та його син Василь, які сповідували православ'я. Перший прославився як полководець, а другий — у культурній царині. Їх вважали некоронованими королями Русі. Польський спротив

Реформації призвів до посилення тиску на православних у Речі Посполитій. Тож для захисту їхніх прав у 1596 році було укладено Берестейську церковну унію, згідно з якою українські православні визнавали першість за честю Папи, але зберігали свій обряд. Проте Василь Острозький виступив захисником традиційної віри, завдяки чому у нас зберіглася також і православна церква. Її позиції підкріплював і відкритий цим князем перший православний вищий навчальний заклад — Острозька академія.

А у нижній, степовій течії українських річок, місцеві жителі, яких називають козаками, у XVI ст. створили і вивели на політичну арену власне військо-державу Військо Запорозьке зі столицею — Січчю. Козаки тримали переправи, торгували річковими шляхами та вивели степом валки возів із товарами — чумакували.

Морські імперії та формування націй. XVI–XVII ст.

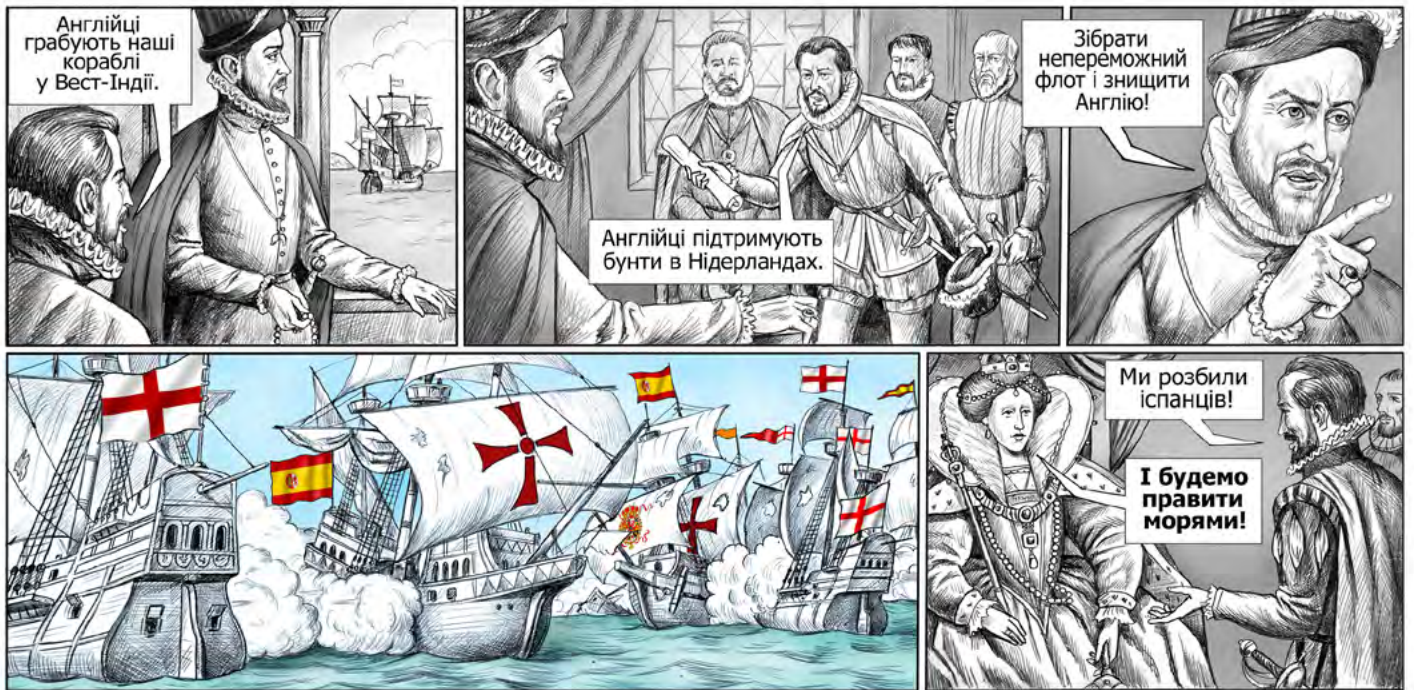
Два морські володарі світу у 1580 році стали одним. Сталося це тому, що після смерті короля Португалії не залишилося спадкоємців, і у боротьбі за трон перемогу отримала Іспанія. Це стало можливим завдяки тому, що цей король-імператор Карл I (V) Габсбург був одружений із донькою короля Португалії. Він розділив свої землі — володіння у Придунав'ї, тобто Австрію, віддав молодшому брату, а решту разом з Іспанією — сину. Так династія Габсбургів розділилася на дві гілки — австрійську та іспанську. А представник іспанської, син імператора, силою зброї зумів довести своє право на спадок, ставши королем Іспанії та Португалії одночасно і zarazом монопольним володарем усіх морських маршрутів. Але конкуренти не визнавали цієї монополії й організували піратські флотилії, які нападали на кораблі та грабували колонії новітнього володаря світу. Цими конкурентами були передусім Англія та Франція, які мали велику берегову лінію, багато портів і досвідчених мореплавців. Але був і третій потужний конкурент, і був він родом з іспанських володінь. Йдеться про ганзейських купців із Нідерландів, які виступали проти Іспанії не тільки на морі, але й у себе вдома, бо їхні землі належали ревному католику — королю Іспанії з династії Габсбургів, натомість населення переважно підтримало Реформацію.

Іспанія зібрала великий флот, який назвали Непереможною Армадою, і в 1588 році відправила його до берегів найбільшого конкурента — Англії, щоб знищити її кораблі. Але через помилки командування Армади англійці, а потім і шторм потопили більшість іспанських кораблів. Так володар світу раптово став аутсайдером морських перегонів.

Ситуація в країні погіршилася, і португальські еліти відчули, що мають шанс на вихід із-під іспанської влади. Союзником Португалії у цій справі став головний конкурент Іспанії — Англія. Тож у результаті війни, яку називають Реставраційною, у 1668 році суверенітет Португалії разом з

усіма її колоніями було відновлено.

Причиною програвів Іспанії стало те, що вона мала багаті на дорогоцінні метали колонії і просто грабувала їх, не вкладаючи нічого у розвиток торгівлі та виробництва. Що в результаті призвело до величезною інфляції й економічного занепаду. А її конкуренти, що отримали бідніші заморські володіння вимушені були організувати там видобуток копалин, виробництво або вирощування сировини і таке інше. На це були потрібні інвестиції, і нове джерело грошей відкрили голландські ганзейські купці. Вони першими почали створювати акціонерні товариства, які фінансувало багато людей — акціонерів. Акціонери також брали участь у розподілі прибутків. Важливо, що одночасно кожна людина могла вкласти кошти у кілька різних справ і таким чином застрахуватися від збитків, якщо раптом якась справа буде неуспішною. Всі держави, що мали колонії, за виключенням Іспанії і Португалії, створювали акціонерні товариства, яким давали монополію на торгівлю із заморськими територіями. На сході — Ост-Індійські компанії, а на заході Вест-Індійські. Таким чином гроші на розвиток колоній давали акціонери — приватні інвестори, які отримували у відповідь і частину прибутку. Для продажу і купівлі акцій було створено перші фондові біржі, які стали окремим джерелом прибутків. А податки такі компанії платили на батьківщині. В результаті економіка таких держав різко зростала, товарообіг пожвавлювався. На узбіччі цього процесу залишилася й Османська імперія. Через те, що її економічним фундаментом був традиційний Великий Шовковий шлях, османи не включилися у змагання за заморські колонії, які вела Європа, тому почали програвати як економічно, так і військово. Центр європейської економічної активності із земель Східної Римської імперії перемістився до Західної Європи. Її почали називати Старим Світом на відміну від Нового, який відкривали мореплавці.

Така політика щодо колоній надзвичайно розширила коло економічно активного прошарку населення і підсилила його вплив на державу. Тим паче, що у країнах, де перемогла Реформація, Папський престол втратив вплив, і сакральна легітимність влади аристократії похитнулася. Створення незалежного від феодалів акціонерного підприємництва, поширення мережі університетів, поява листівок, газет і розширення географії незалежної пошти призвели у XVI столітті до того, що рівень розвитку суспільства став вимагати іншої організації державного життя.

Річ Посполита першою у 1574 році відмовилася від влади міжнародних династій, і шляхта обирала короля зі свого кола. У Нідерландах у 1588 році влада перейшла до Генеральних штатів — шляхетського парламенту. На відміну від Речі Посполитої, монархічної влади в країні не залишилося навіть номінально, тому цю державу називають республікою. Нідерланди воювали з Іспанією до 1648 року, коли остання вимушена була визнати незалежність колишніх своїх володінь.

Ці війни були складовою частиною воєн Реформації, які у XVII ст. з низки конфліктів і сутичок перетворилися на централізоване протистояння між союзом католицьких держав і коаліцією протестантських. Перший створили іспанські та австрійські Габсбурги разом із католицькою частиною Священної Римської імперії. Другий — протестантська

частина імперії та Нідерланди, Данія, Англія, Швеція і Шотландія. Це протистояння називають Тридцятилітньою війною, яка закінчилася у 1648 році релігійним компромісом і визнанням права існування як католицької, так і протестантської церков одночасно. В результаті Папський престол посунули з арени боротьби за владу. До того ж послабили свої позиції й монархічні династії— було визнано Нідерландську республіку та незалежність ще однієї республіки — Швейцарії.

В Англії після відходу церкви від Риму легітимність короля підкріплював парламент — виборний демократичний орган. І саме він замінив церкву у справі боротьби за владу з аристократичними династіями. Це призвело до восьми років громадянських воєн між прибічниками влади феодалів та демократії. І в результаті у 1649 році Англію також було проголошено республікою.

А у Речі Посполитій демократичні процеси обранням короля не вичерпалися. До її складу входили землі колишньої Русі, на яких збереглося православ'я і сформувалися окремі еліти, не пов'язані з державною католицькою владою. Ці еліти підтримувала козацька республіка Військо Запорозьке. Як наслідок у 1648 році відбулося повстання на землях Русі, яке підтримали козаки. В результаті було проголошено державу Гетьманщина з республіканським державним устроєм.

У Нідерландах, Англії і Речі Посполитій у боротьбу за владу майже одночасно вступили нові гравці — народи цих земель, які заявили про свої політичні права. Інтенсивний обмін інформацією призвів до того, що не тільки суспільні еліти, але і значно ширші верстви людей, які живуть на одній території, мають схожий звичай, розмовляють однією мовою, сповідують однакову релігію, відчули свою єдність і відмінність від сусідів. Так почався процес творення націй. І першим проявом цього процесу став вихід на політичну арену як принципово нової історичної сили — політичних націй.

Але не тільки у протестантських країнах спостерігалися подібні прояви. У Франції нові еліти спробували обмежити сваволю влади через суд, який у Франції називався парламентом. Це вилилося у масштабне повстання 1648 року, яке називають Фрондою. Фронда тривала п'ять років. Тут успіх був на боці королівської влади, і слово «фронда» (праща) отримало іронічний відтінок — повстання без результату.

А проте й у Англії республіка протрималася недовго, реставрація монархії відбулася у 1660 році. Гетьманщина воювала за незалежність до 1675 року. Громадянською війною у Речі Посполитій скористалася Московія, яка вийшла на Дніпровий торговий шлях — захопила землі на його лівому березі. В результаті Гетьманщина втратила самостійність. Натомість Нідерландам вдалося зберегти незалежну республіку.

Крім Дніпра, Московія знову спробувала вийти на Балтійське море — відбити узбережжя у Швеції, але без результату, бо сил воювати і на Дніпрі, і на Балтиці їй не вистачило. Швеція ж після перемоги над Московією і собі вирішила скористатися послабленням Речі Посполитої та посунути її з річок Балтійського басейну. Поляки називають події війни 1655–1660 років Потопом, бо шведи та їхні союзники захопили ледь не всю територію країни. Речі Посполитій вдалося залучити на свій бік Московію, і це її врятувало. Але втрати були: герцогство Пруссія перейшло у володіння Бранденбурзького курфюрства — феодального утворення у басейні Ельби під юрисдикцією Священної Римської імперії, яким володіла династія Гогенцоллернів. Так був відновлений та юридично закріплений німецький анклав на балто-слов'янських землях, створений ще хрестоносцями.

Але попри війни культурний поштовх італійського Ренесансу відчувався по всій Європі. Саме на межі XVI–XVII століть творив найвідоміший драматург світу англієць Вільям Шекспір, іспанець Мігель де Сервантес писав найзнаменитіший роман світу «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі», італієць Галілео Галілей закладав основи експериментальної фізики, механіки та здійснював революцію в астрономії, а католицький чернечий орден єзуїтів розкидав мережу своїх шкіл по всій Європі.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ:

1.15	Нідерландська республіка	1.25	Венеція	1.33	Ханська Україна
1.16	Швейцарія	1.27	Тоскана	 Кордон Священної Римської імперії Володіння Іспанії	
1.19	Бранденбург	1.28	Савой		
1.20	Пальська держава	1.31	Військо Запорозьке		

Військо Запорозьке на межі XVI–XVII століть зміцніло на степовій і річковій торгівлі та промислах і перетворилося на потужну військову силу. Його політичними методами спробувала анексувати Річ Посполита, створивши підрозділ козаків у власній армії — реєстрове козацтво, і ним підмінити козацьке військо-державу. Старший над реєстровцями Петро Сагайдачний зумів об'єднати силу обох військ. Під його командуванням об'єднане козацьке військо у складі армії Речі Посполитої ходило в похід на Москву. Результатом цього стало повернення земель Чернігівського князівства з Московського володіння у 1618 році. Козаки Сагайдачного взяли під опіку київську православну громаду — братство, забезпечили відновлення повноцінної церковної ієрархії та сприяли створенню Києво-Могилянського колегіуму, який

пізніше став академією. Це започаткувало процес формування української політичної нації — однієї з перших у Європі, та її виходу на арену боротьби за владу.

Цей виступ у 1648 році очолив Богдан Хмельницький. У союзі з Кримським ханством і Військом Запорозьким українці відвоювали землі осердя колишньої Русі і створили на них демократичну республіку — Гетьманщину. Військо Запорозьке конкурувало з новою республікою за першість під час громадянської війни, яку називають Руїною. Цим скористалася Московія і Річ Посполита. У 1675 році Правобережжя Гетьманщини відійшло полякам, а решта її території стала васалом Московського царства. На степових землях під рукою Криму було створено Ханську Україну, а Військо Запорозьке зберегло державність і республіканський лад.

Експорт революцій і Просвітництво. XVII–XVIII ст.

Англійцям не сподобалися результати реставрації монархії, оскільки король створив із найманців каральну армію для придушення громадських виступів, розігнав парламент і взявся правити одноосібно. Оскільки легітимність такого правління потребує підтвердження, він почав рухатися в напрямку повернення до Англії католицької церкви. Але його єдина дочка була одружена із затятим протестантом Вільгельмом III Оранським, який до того ж був правителем Нідерландської республіки. Тож всі плекали надії, що він успадкує трон. Аж раптом у короля народився син. І англійці у 1688 році були змушені покликати Вільгельма прийти з військом їм на допомогу. Нідерландські війська висадилися на острові, і король утік. Парламент потрактував цю втечу як самоусунення від влади, і 1689 році Вільгельм став королем Англії, а за кілька місяців і Шотландії. Маючи досвід управління республікою, Вільгельм разом із парламентом ухвалив Білль про права, який вимагав згоди парламенту при ухваленні королем рішень. Так було запроваджено новий механізм керування державою — обмежену монархію. Ці події англійці називають Славною Революцією.

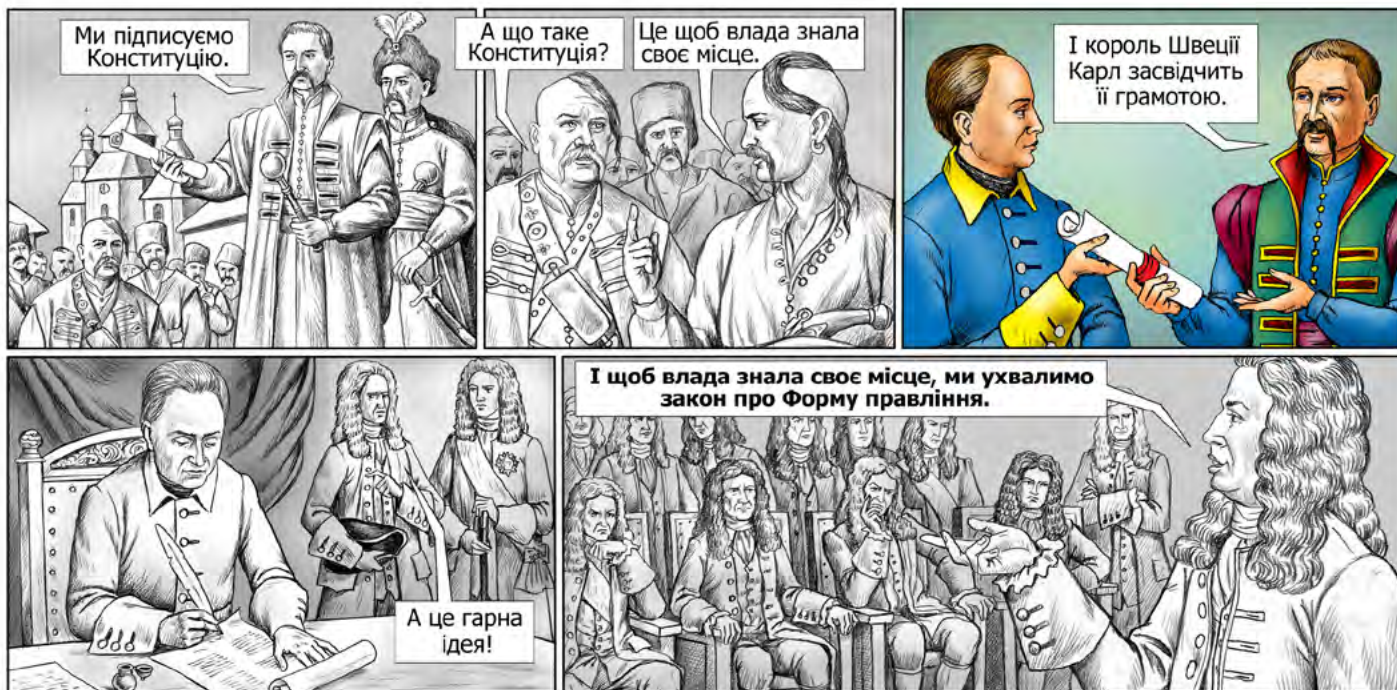
Але англійський парламент хотів керувати і на території Шотландії, яка мала власний парламент. Тому було ухвалено рішення про створення нової єдиної держави — Британської імперії у складі Англії та Шотландії. Рішення продавили через шотландський парламент, який по тому одразу розпустили.

Розвиток колоніальної торгівлі показав, що лише доступ до морських портів дає можливість країні стати справжньою наддержавою, тобто імперією. А єдиною великою країною, що не мала морських портів у Європі, була Московія. І в неї було лише два напрямки європейського розвитку — чорноморський і балтійський. Порти Чорного моря належали Османській імперії, яка зі свого боку прагнула розвинути власні володіння на західну частину Середземного моря. Але там їй протистояв союз держав на чолі з Австрією — Священна ліга, яку

організував Папа. Тож Московія приєдналася до цього союзу. Об'єднана потуга відтіснила турків на Балканах та у Причорномор'ї, а Москва у 1700 році вперше в історії отримала морський порт — Азов у дельті Дону.

Але розвинути успіх Священна ліга не змогла, бо за рік помер останній представник іспанських Габсбургів. Він не залишив нащадків, а корону заповів французьким королям із династії Бурбонів. Династійний союз Іспанії та Франції налякав Священну Римську імперію, а також їхніх конкурентів у боротьбі за колонії — Англію, Португалію та Нідерланди. Це призвело до низки воєн, у результаті яких об'єднання вдалося не допустити, австрійські Габсбурги успадкували іспанські володіння у Священній Римській імперії, натомість Англія закріпилася на Гібралтарі і взяла під контроль вихід із Середземного моря в океан, заблокувавши середземноморських конкурентів. Португалія ж припинила активність у Європі, бо в її найбільшій колонії, Бразилії, знайшли величезні запаси золота, і португальські еліти захворіли на золоту лихоманку.

Морські шляхи з порту Азов, який отримала Московія, були міцно заблоковані Османською імперією. Тож для виходу в океан лишалася Балтика. Тут було лише два об'єкти для агресії — Річ Посполита та Швеція. Московія вибрала останню, і у 1700 році почала Північну війну. Її підтримала і Річ Посполита, в якій зі Швецією був династійний конфлікт. На боці ж Швеції виступила Османська імперія з Кримським ханством, Військо Запорозьке та Гетьманщина, яка вийшла з-під гніту Московії. Під час війни Гетьманщина та Військо Запорозьке об'єдналися в одну державу й уклали договір під назвою Конституція — базовий закон, який регулював повноваження влади і не давав можливості її узурпувати. Війна закінчилася у 1721 році поразкою Швеції та її союзників. У результаті Швеція втратила володіння на Північному морі та східне узбережжя Балтійського. Причиною поразки стала авторитарна і примхлива поведінка шведського короля Карла XII. Вона ж

спричинила і революцію наприкінці війни, у 1719 році, яка відбулася по його смерті.

Період в історії Швеції довжиною у 50 років після цієї революції називають Епохою Свободи. За зразком договору, підписаного між Військом Запорозьким і Гетьманщиною, шведський парламент — риксдаг — ухвалив закон «Форма правління», який регулював владні повноваження короля і віддавав законодавчу владу до рук парламентарів. Епоха Свободи стала часом розширення громадянських прав шведів, небаченого до того розквіту науки, культури та промислового підйому. Тоді ж Швеція заснувала і власну Ост-Індійську компанію. Закінчився цей період державним переворотом у 1772 році та поверненням до авторитаризму.

У знак виходу на Балтику Московське царство змінило назву на Російська імперія, заявивши в такий спосіб претензії і на спадок Русі — шляхи на Чорне море. Але фінські бухти виявилися не дуже придатними для розвитку мережі портів. Бухти, що належали Речі Посполитій, мали значно перспективніший вигляд. З іншого боку до них приглядався Бранденбург, який хотів з'єднати землі з власним ексclaveм у Речі Посполитій — Пруссією, і в підтвердження цього бажання навіть змінив назву на Королівство Пруссія. Пруссаки розуміли, що Росія гострить зуби і на їхні порти, тому вирішили застрахуватися за допомогою династичних зв'язків — почали активно сватати

жінок імператорського роду Романових за представників прусських знатних родів.

Аристократичні династії Європи збільшували свої приватні володіння і все гостріше конкурували між собою. Дійшло і до серйозної сутички всередині Священної Римської імперії. У 1740 році прусські Гогенцоллерни почали війну проти австрійських Габсбургів за імператорську корону, яка належала останнім. Перших підтримала Франція та Іспанія, а других — Велика Британія та Нідерланди. Закінчилося все передачею Пруссії частини німецьких, а Іспанії — італійських володінь Австрії й Сардинії в обмін на збереження корони за Австрією. Цим конфліктом скористалася й Османська імперія, яка відвоювала у Габсбургів Сербію та Волощину.

Але війни не могли зупинити революцію у швидкості розповсюдження інформації та чисельності її аудиторії. Ще на початку XVII ст. з'явилися і розповсюдилися друковані газети, які змінили рукописні листи новин. Тираж французької La Gazette, яка і дала назву цьому явищу, налічував 1200 примірників, і саме ця газета першою розмістила платну рекламу. А у 1704 році англієць Даніель Дефо заснував газету «Огляд державних справ», яка започаткувала політичну журналістику. Інформація почала розповсюджуватися швидко і точно знаходити своїх адресатів. Однотумці гуртувалися навколо засобів масової

інформації. Розвиток мережі незалежних університетів, академій, наукових товариств, світських та літературних салонів і масонських лож створив нову сферу у побутування людей — громадське життя.

Звісно, автократичні держави переслідували і вільнодумство, і політичну критику. Але запорукою інформаційної свободи в Європі стали країни, де панувало політичне багатоголосся — Велика Британія, Нідерланди і Швеція. Нідерланди стали центром друку наукових журналів для інших країн і передусім Франції. Їх розсилали у всі кутки Європи поштою, яка все більше розвивала свою мережу. Популярні журнали витіснили латину з наукового обігу. Її місце посіла французька.

Французький філософ, що взяв собі псевдо Вольтер, сформулював ідею освіченого абсолютизму, яка примиряла свободу наук та політичну автократію. Завдяки цій ідеї розповсюдження нових знань змогло охопити і території деяких країн з абсолютними монархіями. У другій половині XVIII століття французи Дідро і д'Аламбер видали книгу «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» — перший універсальний довідник для широкої публіки. Саме тоді з'явилася мода збирати приватні бібліотеки і відкрилися перші публічні, які давали книжки напрокат. Також стали популярними кав'ярні, які виконували роль клубів та дискусійних майданчиків для широкої публіки.

Цю ідеологію вільного доступу до знань, широкого їх розповсюдження і масового зацікавлення наукою називають Просвітництвом.

Саме діячі Просвітництва змістили ідеологічний акцент розвитку суспільства з питань походження на питання досягнення розуму підштовхнувши масовий процес формування національних еліт як провідників не тільки культурної та територіальної, але і політичної волі народу.

В найбільшій опозиції до Просвітництва перебувала католицька церква та абсолютистська державна влада. Найяскравіше цей конфлікт проявлявся у Франції — друку «Енциклопедії» перешкоджали з міркувань цензури, її автора Дені Дідро відправили у заслання. Вольтер відсидів у тюрмі. Декого примушували публічно відрікатися від власних книжок. І, на відміну від Великобританії, де просвітників залучали до практичної роботи в університетах, на відповідальних державних посадах — батько фізики Ісаак Ньютон, до прикладу, навіть був членом парламенту — таланти його французьких колег розвивалися як суто теоретичні. До того ж англійська церква не була проти Просвітництва, на відміну від католицької.

Тож у Європі утворилося дві школи Просвітництва: англійська — просвітників-практиків, лояльних до держави і традицій, та французька — просвітників-теоретиків, радикально налаштованих проти влади і церкви.

У 1687 році Гетьманом підросійської Гетьманщини став Іван Мазепа. Він намагався розширити територію своєї держави і конкурував із Військом Запорозьким та Ханською Україною — українською автономією у Кримському ханстві, але великі сутички між конкурентами виникали нечасто. Гетьман Мазепа використав слабкість Речі Посполитої й анексував землі колишньої Русі на Правобережжі, знову об'єднавши державу. А потім зробив спробу за допомогою союзу зі Швецією вирватися з васалітету і Москви, і Варшави. Але еліти Гетьманщини не підтримали такого кроку. Проте підтримку Іванові Мазепі надав лютий конкурент — Військо Запорозьке. Кошовий Кость Гордієнко зумів забути про ворожнечу і пішов під руку Гетьмана.

Після невдачі під Полтавою наступник Мазепа Пилип Орлик закріпив це об'єднання, підписавши у 1710 році відповідний

договір із Військом Запорозьким, який латиною називався Конституція і містив багато характерних для основного закону ознак. Але скромність вітчизняних істориків не дозволяє їм називати цей договір першою конституцією Європи.

Після військових невдач Шведської коаліції Військо Запорозьке пішло під руку Кримського хана, Гетьман Орлик емігрував, а в Гетьманщині ліквідували демократичний устрій — скасували виборність посад.

Утім ідеї Просвітництва все ж не оминували Україну. Джерелом кадрів для нього була здебільшого Києво-Могилянська академія. Але залежність від Російської імперії буквально перетягувала найкращих діячів до імперської столиці, де вони перекладали твори просвітників російською, як наприклад члени гуртка у Петербурзі, яким керував Григорій Козицький, працювали в академії а чи на державній службі.

Промислова англійська і Велика французька революції. Друга половина XVIII ст.

Західна Європа стала центром світової торгівлі. А це означає, що світова конкуренція почала впливати на історію Європи безпосередньо. І конфлікти у боротьбі за нові ринки тісно перепліталися з європейськими конфліктами.

У середині XVIII ст. Велика Британія поклала око на Нову Францію — французькі колонії у Північній Америці. Й одночасно два великі збирачі німецьких земель — прибалтійські Гогенцоллерни та придунайські Габсбурги — затіяли чергову сварку. Звісно, учасники заокеанського протистояння радо приєдналися до конфлікту в Європі, щоб мати моральне право на повномасштабні бойові дії одне проти одного. Проте, якщо порівняти з попередньою війною, симпатії змінилися — Франція підтримала Австрію, а Велика Британія — Пруссію. Побачивши конфлікт на омріяному узбережжі Північного моря, до війни радо приєдналася і Росія, яка через територію Речі Посполитої ввела війська до Пруссії і навіть захопила її столицю — Берлін. Але від остаточної поразки ту врятувала династична міна, закладена у родині російських імператорів. Рід Романових обірвався, і на російський трон сів прусський герцог Карл Петер Ульріх Гольштейн-Готторпський, якого охрестили як Петра III Романова. Він тут-таки розірвав союз із Австрією і вийшов із Пруссії, залишивши війська лише на прибалтійських землях Речі Посполитої. Втрата такого потужного союзника зумовила поразку австро-французької коаліції і закріпила за Пруссією завойовані нею німецькі землі. На світовому ж ринку Франція втратила більшість колоній у Північній Америці та Індії. Цей сюжет мав продовження у 1776 році, коли на Півночі проголосили свою незалежність 13 британських колоній. Їх спершу зброєю, а потім і відкритим виступом підтримала Франція. А в Європі британські стратегічні форпости по контролю виходу із Середземного моря — Гібралтар і Балеарські острови — атакували інші її морські конкуренти — Іспанія та Нідерланди. Все це призвело до появи

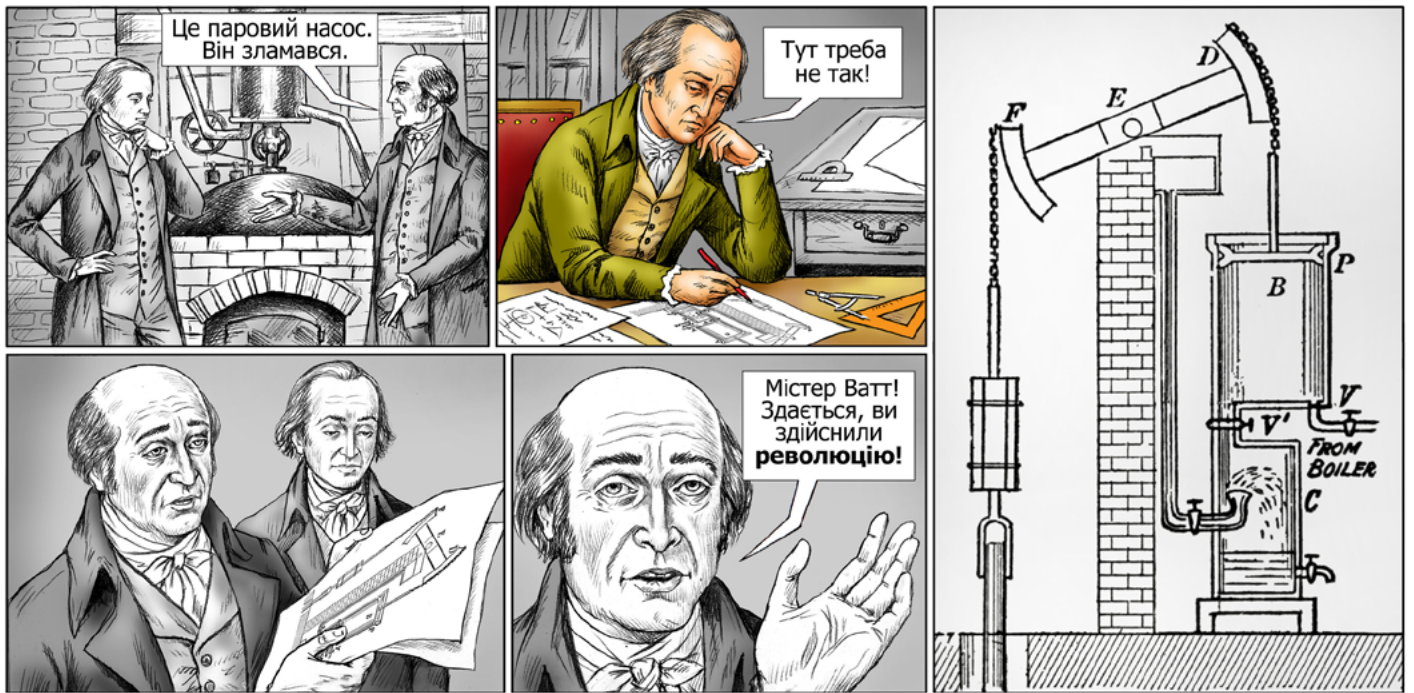
Сполучених Штатів Америки — незалежної держави на сусідньому континенті, яка вже передісторією свого народження радикально вплинула на історію Європи. Іншим наслідком колоніальних воєн став занепад або й силове знищення Ост- та Вест-Індійських компаній.

Керована прусською династією, Російська імперія переключилася на спадок Русі — річкові шляхи з півночі у Чорне море. Вона провела серію воєн з Османською імперією, в результаті яких захопила Північний Кавказ, узбережжя Чорного моря і Крим, знищивши Військо Запорозьке і Кримське ханство.

Османська ж імперія не змогла прокласти собі дорогу через Середземне море до Світового океану. На сході вона також вела постійні війни з Персією. Тож османи взялися розвивати давній Шлях Пахоців і навіть розробляли проекти будівництва каналу між Середземним і Червоним морем для виходу в Індійський океан. Але далі проектів справа не пішла. Тож Османська імперія залишилася закритою у Східному Середземномор'ї з ексклюзивом на Босфорську протоку — єдиним шляхом до великих морів для дунайських держав і Російської імперії.

Російські Гольштейн-Готторпи-Романови не відкинули своїх планів на Балтику. Проте вирішили з Гогенцоллернами не воювати, а об'єднатися, запросивши до компанії ще й Габсбургів, щоби відтяти по шматку земель у Речі Посполитої й розділити їх між собою. Що і відбулося у 1772 році. Річ Посполита на спротив не наважилася, але спробувала згуртувати громадян, щоб уникнути майбутніх утрат. Було ухвалено Урядовий закон, який реформував державний устрій і передав законодавчу владу парламенту — сейму. До участі у сеймі крім шляхти було допущено також міщан. Цей закон 1791 року часто називають першою в Європі конституцією.

Але, підтримані Росією противники змін, влаштували заколот, який називають Тарговицькою конфедерацією. В результаті

Польща втратила ще частину земель. Після цього громадяни зуміли мобілізуватися і підняли повстання, але його придушили, і в 1795 році Річ Посполита припинила своє існування, Росія отримала зручні балтійські порти, Пруссія об'єднала свої землі, Австрія ж вийшла на Дністер.

Проте на тлі перерозподілу торгових шляхів у Східній Європі, де країни не мали доступу до заморських колоній і де через нестачу коштів Просвітництво проявилось вкрай слабко, на Заході, навпаки, воно призвело до революційних змін. У Великій Британії, де до діячів Просвітництва держава і церква ставилися лояльно, і залучали їх до роботи, новий рівень розвитку комунікації, нові знання та ідеї почали перетворюватися на цілком матеріальні технічні і пов'язані з ними соціальні новації. Це називають Промисловою революцією, бо вона торкнулася передусім процесу виробництва. Було впроваджено безліч принципово нових верстатів та механізмів, які приводили в дію новим мобільним джерелом механічної енергії — паровою машиною. Її втілив у життя Джеймс Ватт. Паливом для парової машини було вугілля, покладів якого у Британії не бракувало. Тепер механізми не потребували кінської сили, не залежали ані від вітру, ані від річок.

Революційні зміни відбулися і в сільськогосподарських технологіях. Крім машин, на паровій тязі вперше почали застосовувати мінеральні добрива і сівозміну, що

спричинило різке зростання врожайності та можливість засвоювати раніше не придатні для обробки землі. Це зумовило зміну географії країни. На порожніх раніше землях з'являлися цілі промислові райони. Англія швидко стала провідним виробником в Європі та світі. Швидко змінювалися і фінансові механізми, а їхнім символом стало зведення окремої споруди — Лондонської фондової біржі. Економіка квітла, держава багатіла, а парламент був надійним захисником бізнесу від сваволі феодалів.

На іншому боці Ла-Маншу, у Франції, діячі Просвітництва були не в фаворі у держави та церкви, через що у практичну площину свої знання перевести не могли. До того ж вони були в опозиції і до влади, і до церкви. Але нові технології розповсюдження інформації надзвичайно розширили коло її споживачів, тому ідеї французьких просвітників отримали багато прихильників. Ба більше, вони прискорили націєтворчі процеси, і стало очевидним, що військові поразки Франції створюють небезпеку для нації. В поразках і кризі безсумнівно була винна влада, яка належала одній людині — королю. В країні існував, щоправда, громадський орган при королі — Генеральні штати, але вони мали суто дорадчу функцію, їх не скликали з 1614 року. Тож невдоволення системою влади серед громадян досягло критичного рівня.

Король скликав Генеральні штати із делегатів від церкви, шляхти і так званого

«третього стану», тобто решти населення. Саме останні заявили про необхідність змін системи влади і проголосили себе Національними установчими зборами, які представляють усю націю. У спробі придушити виступ силою король із французької династії Бурбонів сперся на війська, сформовані з іноземних найманців. У відповідь вибухнуло національне повстання, яке перемогло. У 1789 році Національні установчі збори проголосували за «Декларацію прав людини і громадянина», яка реалізувала головну ідею Просвітництва — проголосила рівність прав усіх громадян. За два роки вони ж ухвалили документ, який називався Конституція, що встановив у Франції конституційну монархію.

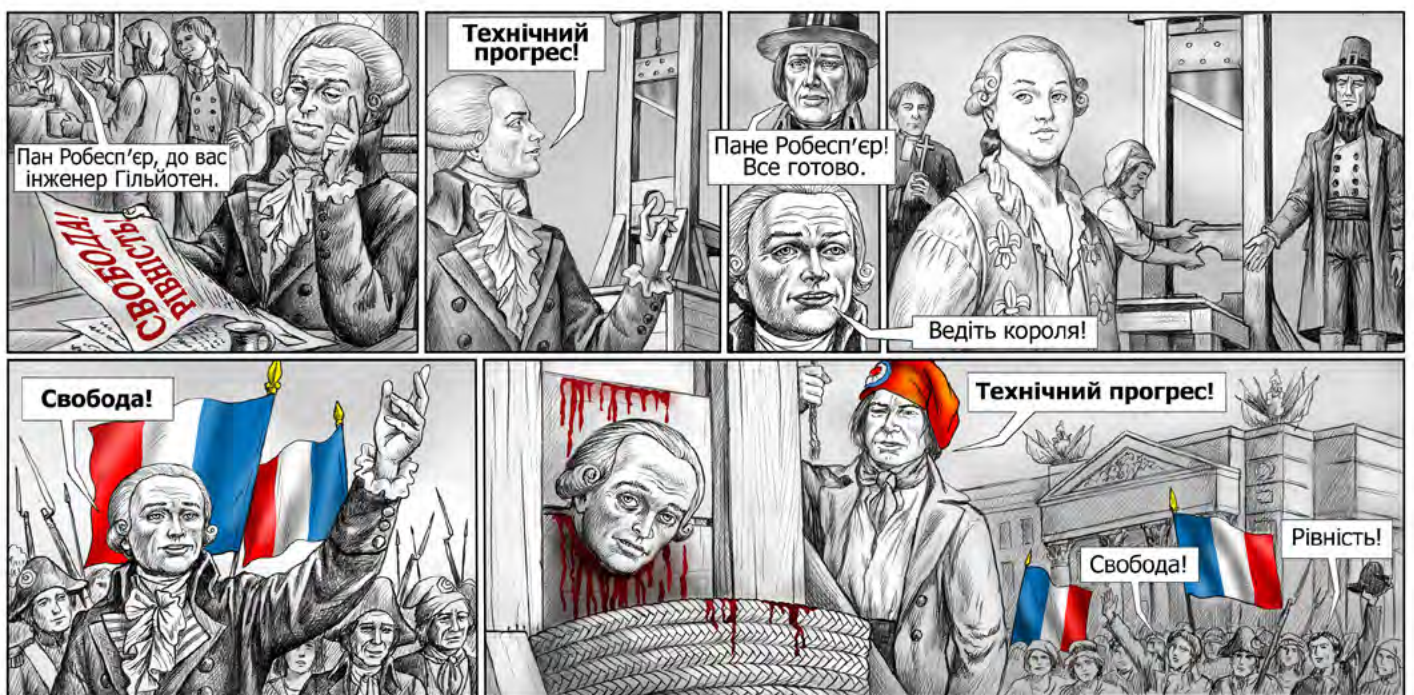
Натхненні ідеями Просвітництва, французи вирішили експортувати революцію до Австрії. На її захист стала Пруссія. Габсбурги і Гогенцоллерни проголосили також, що беруть під захист свого французького колегу — Бурбона. Революціонери у відповідь його стратили. Це призвело до контрреволюційного повстання у Вандеї та створення у 1793 році міжнародної антифранцузької коаліції найпотужніших правлячих династій Європи: Австрії, Пруссії, Іспанії, Британії та Росії. Її ще називають Першою коаліцією.

Під внутрішнім і зовнішнім тиском революціонери вирішили відкласти демо-

кратичні перетворення на мирний час, утворили диктатуру, яка розпочала кривавий терор як проти ворогів, так і проти конкурентів із власного табору. Як не дивно, це принесло воєнні успіхи, бо жорстка владна вертикаль спиралася на масовий національний ентузіазм солдат-революціонерів, проти яких воювали мобілізовані монархами байдужі рекрути або ж найманці. Французи навіть перейшли у наступ, і армія генерала Наполеона Бонапарта відбила в австрійців майже всю Італію, зокрема і морські республіки Геную та Венецію, утворивши на завойованих землях Італійську республіку — сестру Французької.

Це призвело до організації нової коаліції з метою повернення династіям Італії. Другу коаліцію у 1798 році сформували Велика Британія, Росія, Османська імперія, Австрія, Португалія і головний постражданий — Неаполітанське королівство. Коаліція досягла успіху, але через сварки при розподілі захоплених земель її учасники зосередилися на конфліктах між собою, тимчасово залишивши Францію у спокої.

А Наполеон Бонапарт на піку власної популярності організував у Парижі у 1798 році військовий переворот, оголосивши, що революцію завершено через те, що вона досягла своєї мети, й одноосібно прибрав до рук усю повноту влади у державі, назвавшись на римський манір Першим консулом.

У середині XVIII ст. Російська імперія ліквідувала Гетьманщину як українське автономне державне утворення. Військо Запорозьке проте зберігало свій статус, як і Ханська Україна. Але на землях під владою Речі Посполитої та Росії, де державність було знищено, піднялася хвиля повстань. Повстанців у горах називали опришками, а в Подніпров'ї — гайдамаками. Опришки з гайдамаками створювали також і об'єднані загони, які здійснювали рейди від Карпат до Запоріжжя. Наймасштабнішою була гайдамацька війна Верлана у 1734 році. У той самий час прославився опришок Олекса Довбуш. У 1768 році спалахнуло найвідоміше гайдамацьке повстання під проводом Максима Залізняка, яке називають Коліївщиною. Залізняк навіть проголосив відновлення Гетьманщини.

Того ж 1768 року поляки підняли повстання на Поділлі проти спроб Росії захопити владу у Речі Посполитій політичним шляхом. Ці виступи дали приводи Росії ввести війська на землі Речі Посполитої і створити військовий плацдарм для її поділу.

У війнах із Туреччиною за вихід на Чорне море Росія спробувала переманити Кримське ханство на свій бік, й у мирному договорі з Османами 1774 року, який називають Кючук-Кайнарджийським, було оголошено про незалежність Ханства. А от землі Війська Запорозького наступного року було повністю анексовано і зруйновано Січ.

Але у 1783 році Російська імперія скористалася антиросійськими заворушеннями кримців і ввела у Крим війська, оголосивши про скасування державності і перехід земель Ханства до складу Російської імперії. Разом із Ханством зникла і Ханська Україна.

Інформаційна зброя і торжество імперій. Перша половина XIX ст.

Після того, як Франція підтримала повсталі британські провінції у Північній Америці і ті створили незалежні Сполучені Штати, Британія стала не просто її конкурентом, а послідовним ворогом. Велика Французька революція налякала правлячі династії Європи, що дало змогу Британській короні стати головним організатором антифранцузьких коаліцій, які з перемінним успіхом вели війни на континенті. Але головною зброєю Великобританії стала морська блокада ворога, коли британські кораблі несли бойове чергування на торгових шляхах Атлантики і Північного моря та атакували всі судна, що несли французький прапор. Це фактично позбавило французів торгових зв'язків із власними колоніями і стало великим економічним ударом.

Тому Франція вирішила пошукати інші шляхи до Світового океану. І після перемоги над Першою коаліцією, вона зібрала у 1798 році військо, яке під командуванням італійського тріумфатора, тоді ще генерала Наполеона Бонапарта, рушило до Єгипту. Метою походу було відвоювати його в Османській імперії та на власну користь реалізувати її плани: з'єднати каналом Середземне і Червоне море та отримати вихід напряму в Індійський океан.

Наполеон надав своїй експедиції не тільки військового та інженерного, але й науково-культурного значення. У похід він взяв не лише військових та інженерів, але й геологів, археологів, істориків літераторів, а також видавців газет із друкарським обладнанням. До того ж він особливо переймався безпекою саме цього складу експедиції.

Британці вислали навперейми військову ескадру на чолі з віце-адміралом Горацио Нельсоном. Але оскільки мета французів англійцям не була відома, флоти розминулися. Наполеон легко завоював Єгипет і перетворив його на провінцію Франції, налагодивши цілком мирне життя і навіть видання газет. Але Нельсон урешті знайшов французів і знищив їхній флот, встановивши контроль над морськими шляхами. Французьку армію було заблоковано в Єгипті, кампанія провалилася, і Наполеон

розумів, що це — крах його кар'єри. Тому він вирішив приховати поразку і взяв під контроль усі місцеві газети, які відтепер повідомляли лише про успіхи та наукові відкриття. Ці газети так чи інакше потрапляли крізь англійський кордон до Франції, де створювали враження чергової перемоги Наполеона. І поки неприємна правда не вилізла назовні, на батьківщину поспішив і сам головнокомандувач. Він успішно уникнув зустрічі з англійськими кораблями, повернувся як тріумфатор і на піку слави, який додав його діям легітимності, здійснив у державі, що була у глибокій кризі, державний переворот. Наполеон Бонапарт на давньоримський кшталт проголосив себе Першим консулом республіки, і прибрав до рук усю владу в країні. Так уперше було використано засоби масової інформації для захоплення влади.

Єгипетська ж армія без допомоги Франції протрималася до 1801 року, коли капітулювала на умовах повернення на батьківщину усіх французів та вивезення старовинних пам'яток, які знайшли науковці. Ці пам'ятки стали основою розвитку єгиптології.

А Наполеон взявся за реформи у розхитаній революцією системі влади. І спершу «на час війни» закрив 60 опозиційних політичних ЗМІ. Йому вдалося відновити централізовану систему влади у Франції, але вона спиралася не на аристократію, а на прошарок професійних управлінців — бюрократію, що утворювала чітку владну вертикаль. Для керування цією системою було розроблено і введено у дію великі зведення законів, так звані «Кодекси Наполеона» — цивільний, кримінальний та торговельний, а також процесуальні кодекси — про порядок судочинства у цих галузях, які стали фундаментом сучасної юриспруденції. Упорядкування держави поклато кінець кризі, економіка почала зростати, ситуація стабілізувалася, довіра до влади зміцніла. І в результаті у 1804 році Перший консул був коронований як імператор Франції Наполеон I Бонапарт.

Поява самозваного імператора аж ніяк не втішила представників давніх монарших родів Європи. Це порушувало базові

принципи спадковості влади. Імператор Священної Римської імперії з династії Габсбургів навіть проголосив у відповідь імперією свої особисті володіння — Австрію. Але найгіршим було те, що Наполеон залишався лідером новонародженої французької політичної нації, яка демонструвала дива стійкості і войовничості в умовах жорсткої економічної блокади. Саме войовничість французів забезпечила для них мир із сусідньою Іспанією. І Наполеон вирішив використати цього єдиного союзника у боротьбі з Британією. Спираючись на потужний іспанський флот, він замислив висадити десант на Британських островах і розбити противника на суходолі. Щоправда Британія помітила ці приготування і вислала на узбережжя свої кораблі, які у 1805 році дощенту знищили франко-іспанське морське угруповання. Цю битву називають Трафальгарською, і вона стала останньою для Гораціо Нельсона.

На континенті справи у Наполеона просувалися значно краще. Під час оголошення чергової антифранцузької коаліції він споряджав армію до найближчих її представників і завдавав їм поразки на їхній території, змінюючи владу на лояльну до себе — часто це були родичі самого Наполеона. Архаїчну Священну Римську імперію він просто ліквідував, а на її місці створив Рейнський союз. До антифранцузьких коаліцій у різні періоди доєднувалися Австрія, Пруссія, Росія, Швеція, але хто б не входив до складу цих коаліцій, за їхніми спинами обов'язково стояла Великобританія, яка

завдяки грошам, заробленим на промисловому бумі, фінансувала партнерів. До того ж вона нейтралізувала і потенційних союзників Наполеона. Коли Данію запідозрили у змові з ним, британські війська висадилися на її території, і флот із рейду розбомбив Копенгаген. Коли ж війська Наполеона атакували Португалію, а їхній король з усією знаттю замість захищати країну втік до Бразилії, англійські війська протистояли французам на її території, підтримуючи звідти антифранцузькі повстання в Іспанії.

Британія спробувала підсилити морську блокаду і заборонила вхід у порти Франції нейтральним суднам. У відповідь Наполеон заборонив усім, на кого мав вплив, приймати будь-які англійські кораблі, англійські товари і навіть англійських громадян. До континентальної блокади під тиском приєдналися навіть ті, хто був кістяком антифранцузьких коаліцій — Росія, Пруссія, Австрія і Швеція. А проте, перебуваючи в складі коаліцій, ці країни воювали й між собою, наприклад у 1809 році Росія відбила у Швеції землі Фінляндії.

Але навіть у розпалі воєн Наполеон продовжував реформування Франції. Він впровадив систему освіти, яка зрештою стала європейським стандартом. Організував Французький банк — центральну державну фінансову установу. Централізував податкову систему. Реформи Наполеона створили модель сучасної держави, за прикладом якої побудовані всі країни Європи.

Коли у 1812 році Росія і Швеція домовилися висадити спільний десант на німецьких

землях для військових дій проти Франції, Наполеон, уже традиційно, вирішив розбити ворога на його ж території і рушив у похід проти російської армії. Але Росія, не маючи надії перемогти геніального полководця у битві, застосувала тактику випаленої землі, і примусила французів відступити. Цією поразкою скористалася Британія, яка разом із португальцями витіснила французів з Іспанії. Згодом Австрія, Пруссія, Швеція і Росія відмовилися від континентальної блокади і знову об'єдналися в коаліцію. Врешті після низки поразок Наполеон відрікся від влади. Невдовзі він спробував взяти реванш, зібравши нову армію, але програв коаліції під Ватерлоо, вже остаточно. На французький трон повернулися Бурбони.

У 1815 році переможці зібрали у Відні конгрес для затвердження післявоєнних кордонів і правил. Але на конгрес переможців приїхав і представник Франції Шарль Талейран, який заявив, що він — представник не країни Франція, а династії Бурбонів, яка завжди була проти Наполеона і тому теж є переможцем. Саме Талейран став головним ідеологом рішень Віденського конгресу — затвердження переліку легітимних династій, представники яких мають ексклюзивне право на правління в Європі. Легітимними визнали тільки династії, які утвердилися до Французької революції, що надалі убезпечувало від появи самозваних імператорів, навіть якщо їх підтримує нація.

Таким чином було поставлено хрест на питанні появи національних демократій. Єдиною державою, яка мала виборну владу, залишилися заокеанські Сполучені Штати Америки. Символом остаточного триумфу династій у Європі стало об'єднання Бельгії та Нідерландів в єдину монархію Об'єднане королівство Нідерландів. Щоправда Швейцарії монаршу владу нав'язувати не стали, а визначили для неї примусовий нейтральний статус щодо всіх конфліктів і союзів. Франція повернулася до старих кордонів, у Данії відібрали і передали шведам Норвегію, а на півдні Італії було створено Королівство Обох Сицилій. Нащадок Священної Римської імперії — Рейнський союз — просто змінив свою назву на Німецький.

Але ці рішення задовольнили далеко не всіх. У 1820 році почалася визвольна війна греків проти Османів, яка завершилася у 1832-му створенням незалежного королівства Греція. У 1830 році в Бельгії вибухнуло повстання, яке примусило Європу визнати її суверенітет як окремої монархії. А у Марселі почала діяти підпільна організація «Молода Італія», яка дала старт процесу звільнення та об'єднання Італії. Його називають Рісорджименто. Тоді ж розпочався ще один революційний процес — в Англії та Бельгії побудовано перші залізничні поїзди на паровій тязі, що спричинило «залізничну лихоманку» — масове прокладання залізниць й об'єднання їх у єдину мережу.

В результаті поділів Речі Посполитої українські землі також було перерозподілено. Пруссія отримала частину Підляшшя, Австрія, що мала Закарпаття, отримала Галичину, Західне Поділля і Буковину, а Росія до Лівобережжя, Києва, земель Війська Запорозького та Кримського ханства додала Київщину, Волинь і Східне Поділля.

Під час війни з Наполеоном Росія, знаючи, що в українців не згасло прагнення до незалежності, оголосила про створення Українського війська. До того ж пообіцяли зберегти козацьку автономію і після війни. Одним з організаторів підрозділів цього війська був Іван Котляревський — уже відомий як автор «Енеїди».

Коли війна завершилась, козаки побачили, що імперія не збирається виконувати власних обіцянок. Тож Україну охопила хвиля заворушень, найбільшими з яких були повстання Бузького війська, Чугуївського

полку та масштабний виступ на Півдні України. У відповідь Російська імперія збудувала найбільшу в Європі Київську фортецю для постійного розміщення карального війська.

Але повстаннями боротьба за незалежність не вичерпувалася. Нація потребувала компетентних еліт, і на початку століття коштом громади у Харкові було засновано університет. Тоді ж з'явилася і яскрава історична кримськотатарська хроніка «Трояндовий куц ханіввітник ханів». На півдавстрійській Галичині було утворено українське літературне угруповання «Руська трійця». А у 1840 році Тарас Шевченко дебютував своїм «Кобзарем», який став справжньою національною «біблією» українців. Усе це призвело до створення першої української таємної політичної організації — Кирило-Мефодіївського товариства.

Весна націй і нові імперії. Друга половина ХІХ.

Монополія легітимних монархічних династій на владу, встановлена Віденським конгресом, не могла тривати довго, бо французи показали яскравий приклад успішної боротьби за владу іншим націям, які дозріли до претензій на політичні права, тобто власну державність та національне самоуправління. Саме французи очолили нову спробу європейських націй отримати владу і вийшли на вулиці. У боротьбі з вуличними виступами король Франції заборонив політичні організації і збори, але французи почали організовувати великі громадські бенкети та обіди, на яких звучали промови, заклики та відбувалися дискусії щодо реформи влади. І коли такі бенкети також заборонили, на місцях, де мали поставити столи, збудували барикади. Це було у 1848 році. Національна гвардія перейшла на бік народу, король утік, а парламент під тиском повсталих проголосив Францію республікою та навіть ввів загальне виборче право для чоловіків — небачений до того рівень демократії. Це дало старт подіям, які зветься Весною націй.

Приклад Франції розбурхав багатонаціональну Австрійську імперію. Протестувальники у столиці вимагали демократичних реформ. А от повстанці провінцій створювали власні національні політичні осередки. І найпотужнішим було повстання в Угорщині — найбільшій після німецької національній території імперії. Там було створено власний парламент та уряд.

А у чеській Празі на Слов'янський конгрес зібралися представники підлеглих Габсбургам територій слов'янських націй — вони вимагали перетворення імперії на федерацію рівноправних народів. Кожна з націй-учасниць створювала власні національно-політичні організації, які відстоювали її права не тільки під час політичних дискусій, але й бойових дій.

Держава, звісно, придушувала виступи силою. Але впоратися із найзатятішими — угорцями — не змогла і звернулася по допомогу до Росії, яка залюбки надала власні каральні війська, що мали досвід у боротьбі з повстанцями на окупованих нею землях. Австрійська імперія перемогла збройні виступи, проте була вимушена почати переговори з національними політичними силами у пошуках компромісів. Найбільшим таким компромісом стало

перетворення у 1867 році Австрійської імперії на Австро-Угорську з одним імператором, але двома столицями і парламентами, які формували кожен власну політику.

У Молдові та Волощині, які були під владою Османської і протекторатом Російської імперії одночасно, також відбулися національні повстання, одним із гасел яких було об'єднання в єдину національно-демократичну державу. Ці виступи за закликом Росії були придушені османами.

В результаті Російська імперія зробила черговий крок у просуванні до Середземного моря — захопила послаблені повстаннями Молдову і Волощину, взявши під власний контроль вихід із Дунаю в Чорне море. Це зачепило інтереси всієї Західної Європи, і у 1855 році Велика Британія, Франція та Сардинія вирішили повністю знищити морську потугу Росії. Вони ввели свої кораблі в усі акваторії, де були розташовані її порти — Балтику, Біле і Чорне море та Тихий океан — і знищили всі російські кораблі та портові споруди. В результаті Росії довелося відвести війська, а Молдова та Валахія об'єдналися в одне королівство, яке назвали Румунія. Так несподівано було виконано одну з вимог національних повстань, які зазнали поразки, а новостворене королівство стало сателітом Франції.

Водночас у Франції революція завершилася не менш несподівано. Населення, що вперше здобуло право вибору, обрало главою держави племінника імператора Наполеона, який за кілька років знову перетворив республіку на імперію.

Цікавий розвиток національних сил стався у німецькому світі. Там після початку французької революції активісти оголосили вибори до одного на всіх Німецького парламенту. І не зустріли жодного спротиву монархів. До парламенту були обрано багато професорів, вчителів та людей з університетською освітою, але мало політиків із відповідними зв'язками і досвідом. Парламент вирішив почати з глобальних питань і взявся писати конституцію об'єднаної Німеччини. На його спроби створити уряд ніхто не звертав уваги. Великі країни займалися власними справами: Австрія придушувала Весну націй, а Пруссія, що стояла на портах, закритих данськими протоками

Балтики, вирішила вийти у Північне море, тому взялася відбирати прикордонні землі данського півострова Ютландії. Проте конституцію німецький парламент усе-таки написав. Вона проголошувала спадкову Німецьку імперію під проводом прусських монархів. І маленькі німецькі держави її навіть визнали, але головні гравці до уваги не взяли. Німецька нація не склала іспит на політичну зрілість, натомість Пруссія та Австрія відхопили у Данії південь Ютландії, а тоді замість об'єднуватися, почали війну за розподіл здобичі, яку виграла Пруссія. Австрія ж вийшла з Німецького союзу і перетворилася на Австро-Угорську імперію. Тож і союз із Німецького став Північнонімецьким, у якому Пруссія перетворилася на одноосібного лідера.

Закріпившись на березі Північного моря, Пруссія почала займати лівий берег Рейну — Ельзас і Лотарингію, якими володіла Франція. Поразки французів у цій війні примусили їх знову повстати, скинути імператора Наполеона III і проголосити нову, третю за ліком республіку. Німці скористалися заворушеннями й оточили Париж. У результаті Франції довелося піти на територіальні поступки і змиритися з появою нового європейського лідера — Німецької імперії, на яку в 1871 році перетворився Північнонімецький союз. Німці називають її Другим Рейхом.

Першим керівником уряду нової імперії став Отто фон Бісмарк, який одразу взявся завойовувати колонії за океаном у Африці, в Китаї та Океанії. Франція, оклигавши від поразки, також взялася за відновлення статусу колоніальної

імперії і до кінця сторіччя впоралася із цією задачею. Головною мішенню колоніальної боротьби стала Африка. Крім Франції, Німеччини, Португалії, Іспанії нею зацікавилася також Британія, різко збільшивши там свої володіння. Але у цю «бійку за Африку» несподівано втрутився амбітний новачок.

Весна народів та війна з Пруссією послабили австрійську владу в Італії. І воз'єднання країни — Рісорджименто — очолило королівство Сардинії та П'ємонт. Воно витіснило австрійців із півострова й Сицилії, захопило Рим і, скасувавши світську владу Папи, оголосило епіцентр створення та розквіту легендарної Римської імперії столицею Королівства Італія. А тоді швидко знайшло собі дуже несподіваних союзників.

Німецька імперія, закріпившись на березі Північного моря, прекрасно розуміла, що рано чи пізно на ці землі висуне претензії Росія, оскільки це найближчий для неї прямий вихід у Світовий океан. Крім того, у колоніальному розвитку вона мала непримиренних конкурентів — Францію та Британію, тож шукала собі потужних союзників. У результаті сформувався несподіваний альянс держав, які донедавна воювали одна з одною — Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, так званий Троїстий союз, який зміцнював міжнародне становище учасників і до того ж знімав взаємні територіальні претензії. Італія швидко стабілізувала власні кордони і також з'явилася у Світовому океані — створила власний плацдарм у Африці на східному узбережжі Сомалійського півострова — Італійське Сомалі.

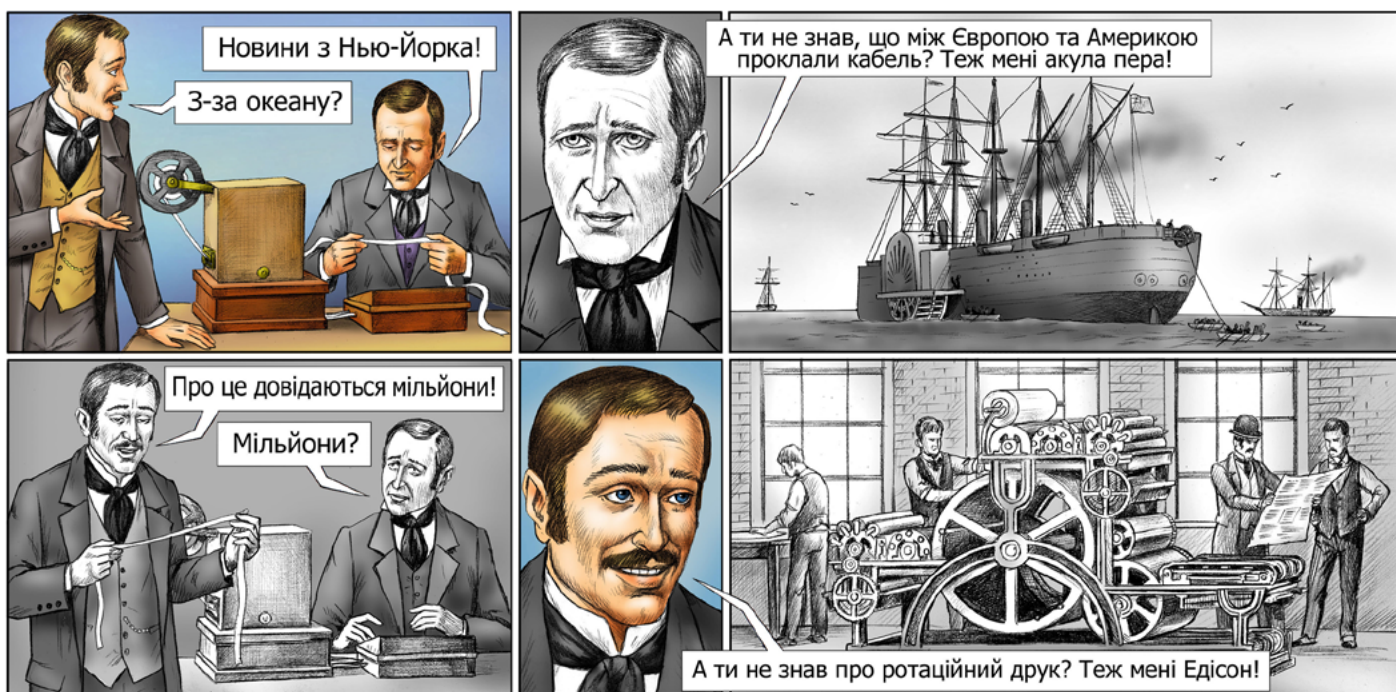
Османська імперія і собі отримала вихід в Індійський океан, збудувавши за допомогою французів Суецький канал. Але у справу втрутився головний цербер морських шляхів — Великобританія, яка витиснула Османів з Єгипту. Ті втратили торгові шляхи на Схід і з останніх сил захищалися від агресії Росії, яка, попри знищення морських сил, уміло використовувала боротьбу за незалежність народів Балкан і вперто проклдала собі дорогу до Босфору. У 1878 році вона впритул наблизилася до здійснення своєї мрії, і Британія навіть ввела свій флот до Мармурового моря, щоб не допустити захоплення Стамбулу. Війна для Османів закінчилася згодою на незалежність Румунії, Сербії та Чорногорії та визнання автономії Болгарії. А згодом і втратою Єгипту та Суецького каналу, а з ним і останніх зв'язків зі Сходом через Червоне море.

Цей період в історії Османської імперії називають Танзимат. Турки намагалися осучаснити державне управління, реформували армію, створили пошту і проклали телеграф, ухвалили світське законодавство і навіть конституцію. Але все скінчилося консервативним державним переворотом після поразки у війні.

Тимчасом телеграф завойовував світ. Перший кабель зв'язку з Америкою було прокладено у 1858 році. Потім дроти лягли на дно вздовж узбережжя Африки. А у 1870 році запрацювала лінія Лондон –Бомбей. Тепер новини з протилежної півкулі долітали до Європи за лічені хвилини. Але й у їхньому розповсюдженні континентом теж відбулася революція.

У середні століття було винайдено машину для роторного друку великих тиражів. А у 1880-х з'явився сучасний газетний папір, який збільшив накладі газет у сотні разів. Тепер новини розходилися поміж людей з небаченою до того швидкістю, і Європа опинилася в ситуації глобального інформаційного тиску. Газети ставали засобами створення національного інформаційного простору й одночасно вікном у простір глобальний. Авторитарні держави отримали можливість підтримати власну легітимність через безпосередній вплив на широкі маси. Набули популярності політичні карикатури, які ілюстрували погляд влади на міжнародні події. Країни в них часто зображали у вигляді тварин — національних символів.

Коли Чарльз Дарвін видав свою книгу «Походження видів», де обґрунтував теорію еволюційного походження людини, увесь світ дуже швидко ознайомився з нею. Це остаточно підірвало авторитет церкви та цінностей, які вона проповідувала. В результаті нові ідеологічні вчення взялися заповнювати світоглядний вакуум у головах людей. Надзвичайно популярними стали роботи Карла Маркса. Вони вимальовували дуже просту і зрозумілу модель соціальних стосунків, яка повністю відкидала релігійні, національні і родинні цінності, замінюючи їх ідеями загальної рівності та помсти за нерівність у минулому. Особливо широко марксистське вчення було розповсюджене там, де йому не опонували національні ідеї, через те, що політичні нації там ще не сформувалися — в Росії, Німеччині, Італії та Іспанії.

Під час Весни націй в Австро-Угорщині українці проявилися як повністю сформована політична нація. Вони створили у Львові центральний орган національного самоуправління — Головну Руську Раду, якій підкорялося п'ять десятків місцевих рад. Українці брали участь у Слов'янському конгресі у Празі, вимагали створення національної провінції і національного війська. Тоді ж з'явилися перші українські газети — «Зоря галицька» та «Новини», і було піднято національний синьо-жовтий прапор.

Натомість Росія, налякана подіями Весни націй, розгорнула затяту боротьбу із національними рухами в імперії. У другій половині XIX ст. та на початку XX ст. вийшло десять різноманітних розпоряджень щодо заборони чи обмеження вживання української мови. Найвідоміші з них — Валуєвський циркуляр і Емський указ.

Під час Кримської війни кримські татари підняли повстання з вимогою відновлення

незалежності Криму, а українці — дві великі хвилі повстань, які називають Київською козаччиною та Походом у Таврію за волю. Мобілізувалася і національна інтелігенція — в Російській імперії було створено національно-культурне товариство «Громада», а в Австро-Угорщині — «Просвіта». Саме тоді було написано український Гімн. Кримськотатарська інтелігенція гуртувалася навколо газети «Терджиман» («Перекладач»), а її видавець Ісмаїл Гаспринський став головним ідеологом національно-політичного становлення кримців.

Все це призвело до створення перших національних підпільних політичних організацій — «Братства Тарасівців», Революційної української партії та кримського «Неджату» в Російській імперії, а також першої української легальної політичної партії з назвою Українська радикальна партія в Австро-Угорщині.

Прекрасна епоха і взаємознищення імперій. 1890—1920 р.

Кінець XIX століття та початок XX в Європі отримав назву Прекрасна епоха через фактичну відсутність воєн на континенті. Навіть отримання Норвегією незалежності від Швеції минуло мирно. Європейські культури вступили у тісні контакти між собою. Саме тоді зародилось автомобілебудування, повітроплавання, кіно, підземне метро, електрика, телефонний зв'язок, медицина перемогла чуму і холеру, з'явилась ядерна фізика, винайшли рентгенівські промені, розквітнули мистецтва і науки, а також заснували Нобелівську премію, яка стала найвищою світовою відзнакою за інтелектуальні досягнення. Світом заволоділи телеграф і газети, які повідомляли новини з усього світу.

Але свобода розповсюдження інформації стала небезпечною для влади легітимних монарших династій, які керували країнами. Вона призвела до формування громадських політичних рухів, які розділилися на два напрямки — національні та соціальні. Перший з'явився як результат розвитку націй, які й були його носіями. Другий органічного носія не мав і об'єднував людей за майновим станом — бідних проти багатих. Це назвали «класовою боротьбою». Такі ідеології визначають як соціалістичні. Найпопулярнішою серед них став марксизм. І причина цієї популярності — примітивність світоглядних конструкцій, які було легко зрозуміти, і надпроста мотивація — ненависть, яку легко викликати.

Легітимні династії, звісно, бачили у громадських політичних рухах конкурентів і намагалися завадити їхньому розвитку через друковані видання. З іншого боку, вони хотіли за допомогою тих самих видань переконати підданих у легітимності власної влади і доцільності власної політики. Тож держава винайшла два методи роботи зі ЗМІ — цензуру й агітацію. Але друковані видання Прекрасної епохи справляють враження, наче, поміж іншим, то була

епоха суцільної ненависті у міжнародній політиці.

Річ у тім, що міжнародна культурна й економічна співпраця не відмінила той факт, що Росія не мала виходу в Атлантичний океан і багатих колоній. І цих виходів могло бути тільки два — через Босфор, який належав Османській імперії, або німецьке узбережжя Північного моря. Тому Росія стала організатором союзу звільнених з османського володіння країн Балканського півострова — Болгарського царства і Грецького, Сербського та Чорногорського королівств, який називають Балканським союзом.

Ситуацію підірвала Італія, яка у 1911 році почала боротьбу за торгові шляхи Середземномор'я і захопила османські землі у Лівії. Балканський союз зі свого боку звільнив від османів усі Балкани. Землі розділили між переможцями, а Албанія, де переважно жили мусульмани, оголосила про незалежність.

Поява під боком такого потужного сателіта, як Росія, не сподобалася Османам, які у відповідь почали зближення з Німеччиною. Але через втрату виходу до Середземного моря Балканський союз торпедувала незадоволена результатом розділення земель Болгарія, яка почала війну з колишніми союзниками. І програла. В результаті лідером слов'янських Балкан стала Сербія, яка почала висувати претензії на слов'янські землі на території Австро-Угорщини — Боснію і Герцеговину. Для Росії цей напрямок перспективи втратив, тому їй залишився лише один шлях до океану — через Німеччину.

Другим європейським геополітичним сюжетом Прекрасної епохи стала Бійка за Африку — радикальний перерозподіл володіння африканськими колоніями. Ситуацію загострило встановлення Британією контролю над Суецьким каналом та золота лихоманка на півдні континенту, яка почалася у

1886 році. Німеччина взялася шаленими темпами будувати флот та захоплювати землі Африки, швидко ставши третьою країною за площею володіння африканських колоній. Британія, яка була у цьому рейтингу першою, опинилася перед вибором, із ким укласти союз: із Францією (яка була другою) проти Німеччини, а чи навпаки. Вибір було зроблено на користь старого ворога. Британія і Франція після сотень років ворожнечі уклали великий мирний договір, який називають Сердечною угодою. Так з'явився суперник Троїстого союзу, який після приєднання Росії отримав назву Антанта, тобто згода — перше слово словосполучення *entente cordiale* (з французької — сердечна згода).

Через альянс з османами Троїстий союз втратив Італію. Зате на його бік стала Болгарія через ворожнечу із проросійськими балканськими державами. В такий спосіб було утворено нову силу — Союз Центральних держав.

Сили в Європі остаточно поляризувалися, конфлікту було не уникнути, тому держави через газети почали мобілізувати народи до великої війни, роздмухуючи в інформаційному просторі ненависть і патріотизм одночасно.

Війна почалася у 1914 році з пострілів сербського бойовика в австрійського ерцгерцога і дуже швидко розгорілася по

всьому світу. Це не дивно, враховуючи, що головні учасники мали колонії на інших континентах, які вимушені були брати участь у бойових діях. Але був один добровільний учасник бойових дій у Європі, який за власним бажанням висадив тут свої війська у 1917 році. Це — Сполучені Штати Америки. Спочатку США просто продавали зброю і боєприпаси країнам Антанти. Через це вони стали об'єктом німецької агресії — атак підводних човнів на мирні судна, диверсій на збройних заводах і такого іншого. Але Британія під приводом морського блокування Німеччини блокувала також і доставку мирних товарів з Америки до Європи. Так вона намагалася скористатися моментом і витіснити з ринку конкурента. Тож у США вирішили, що надсилання військ вирішить обидві проблеми одночасно.

Американці прибули на континент дуже вчасно, бо у 1918 році Антанта розвалилася і Росія вийшла з війни. Причиною розвалу стали національні та соціалістичні політичні рухи, які стали революційними. Ця проблема була актуальною не тільки для Росії. У Великобританії, наприклад, на два роки раніше спалахнуло масштабне повстання за незалежність Ірландії. Але уряд придушив протести. Натомість у Росії, де на багатьох територіях ще не сформувалися політичні нації, соціалістичний рух розвивався наймасштабніше й панував там як

єдина альтернатива монархії. Він дуже добре мобілізує людей навколо спільної ідеї ненависті. Національні ж території утворили власні держави, які також швидко стали об'єктом ненависті з боку соціалістичних.

Вихід Росії з війни послабив Антанту, але німецький наступ зустріли свіжі американські сили. Це стало вирішальним чинником, і в результаті Центральні країни потерпіли поразку. У 1920 році на конференції у Парижі переможці встановили новий лад у Європі — як сатисфакцію за німецький Віденський конгрес сторічної давнини. Під час конференції вперше було визнано право націй на політичне самовизначення. За її результатами підписали Версальський договір, який утвердив нові держави, базуючись на національних територіях. Австро-Угорщину розділили на Австрію, Угорщину і Чехословаччину. Балканських слов'ян об'єднали в Югославію. На прикордонні Росії, Німеччини і Австро-Угорщини відтворили Польщу, давши їй коридор на Балтику, який знову розділив німецькі землі. Німеччину позбавили всіх заокеанських володінь, а також Ельзасу і Лотарингії, перетворивши її на республіку.

З Османською імперією підписали окремих договір, за яким вона втратила всі землі поза Малою Азією, але і на півострові

було утворено грецький анклав. А у війнах на землях колишньої Росії, яка не була ані серед переможців, ані переможених, зуміли відстояти свою незалежність прибалтійські Литва, Латвія, Естонія та Фінляндія. Інші національні держави — Україна, Грузія, Вірменія і Білорусь — виборювали власну свободу в об'єднаній соціалістичною ідеєю Росії.

Але переможці розуміли, що не тільки переможені, але й новостворені держави можуть бути незадоволені своїми кордонами, тому за ініціативою США було засновано міжнародну організацію із назвою Ліга Націй, яка зобов'язувалася залагоджувати конфлікти між країнами та захищати права людини.

Під час війни з'явилися і пройшли випробування перші інформаційні технології маніпулювання громадською думкою. Головним ідеологом їх розробки був американський журналіст Ворнер Ліппманн. Саме він сформулював основний принцип інформаційних маніпуляцій: новини і правда — це не одне й те ж. Завдяки новим технологіям американському уряду вдалося швидко змінити громадську думку щодо участі армії США у війні в Європі з різко негативної до абсолютної підтримки. Так людство отримало нову потужну інформаційну зброю — пропаганду.

Українці внесли величезний внесок у досягнення Прекрасної епохи. Група учнів нобелівського лауреата Іллі Мечнікова створила вакцини від чуми і холери. Йосип Тимченко заклав технічний фундамент кінематографа. Фізик Іван Пулюй відкрив рентгенівські промені. Саме тоді в Україні почала розвиватися металургія, прокладалися залізниці, будувалися мости і розквітло виробництво цукру. Частина зароблених грошей цукрозаводчики спрямовували на підтримку української культури та освіти. Попри заборони мови, ширилося коло освічених українців, які формували національну еліту. І саме ця еліта стала фундаментом національної держави — Української Народної Республіки, вона створила у 1917 році орган верховної влади — Центральну Раду, головою якої було обрано Михайла

Грушевського. Україна підписала мир із Центральними державами, а ті обіцяли допомогти прогнати російських соціалістичних окупантів — комуністів — які напали на молоду державу. Проте, звільнивши територію, німці та австрійці змінили й українську демократичну владу. Було встановлено автократичний режим Гетьмана Павла Скоропадського. Після поразки Центральних держав цей режим упав, а на українських землях Австро-Угорщини постала Західноукраїнська Народна Республіка, яка у 1919 році об'єдналася з рештою України, утворивши єдину УНР, яку очолив Симон Петлюра. На українські землі претендували російські комуністи, російські монархісти та польська держава, яка утворилася на уламках імперій. Тож УНР довелося воювати на три фронти одночасно.

Національні диктатури і царства пропаганди. 1920–1938 р.

Нові технології пропаганди, що спиралися на газети та інші багатотиражні засоби масової інформації, у двадцяті роки ХХ століття отримали новий майданчик — радіомовлення. З'явилася можливість звертатися безпосередньо до набагато ширшої аудиторії, а це означало, що пропаганда отримала змогу впливати ледь не на кожного, незалежно від його освітнього рівня і навіть бажання отримувати інформацію. Завдяки цьому світоглядні ідеологічні рухи і течії отримали прибічників не тільки з-поміж представників відносно освічених прошарків, але і серед соціальних низів. У таких умовах перевага була на боці найпростіших ідеологій, які не мали освітнього бар'єру і тому могли знайти більше прибічників.

Можливість технічного контролю за радіостанціями та радіомовленням створювала важелі для державної монополізації інформаційного впливу на суспільство. Іншим інформаційним каналом без освітніх вимог для публіки стало кіно. Все це робило пропаганду значно ефективнішою, дозволяло ширше розповсюджувати державну ідеологію та легше збільшувати число її прихильників. А це у свою чергу ще більше зміцнювало і легітимізувало владу. Єдиною демократичною альтернативою використання радіо стала Британія, де держава відмовилася втручатися в інформаційну політику державної радіостанції БіБіСі.

Ідеологічна боротьба пішла в маси. Якщо національні ідеології вимагали від прибічників хоч мінімального національно-культурного самовизначення, то соціальні не висували своїм симпатикам жодних умов, натомість обіцяли віддати їм усю повноту влади. Тому в демократичних країнах вони мали перевагу.

З іншого боку, розвиток демократичних інститутів — прав парламентів, повноважень судів, виборчого права — все більше популяризував ідеї демократії. Тому соціально-демократичні гасла отримали перевагу в боротьбі з національно-демократичними, а також авторитарними.

Нові держави, які виникли в Європі після розвалу імперій, спершу мали здебільшого

демократичний устрій і в процесі політичної боротьби визначали, які саме ідеології будуть переважати. Але в демократичних країнах зі слабкими політичними націями перевагу мали соціальні ідеології. Тому національні сили часто жертвували демократичним устроєм і закріплювали владу авторитарно.

Першими жертвами такого сценарію стали Литва та Польща, де у 1926 році в результаті державних переворотів було встановлено національні авторитарні режими, попри те, що у назві обох держав збереглося слово «республіка». Республіки Австрія, Німеччина і Португалія отримали своїх диктаторів із національними гаслами у 1933 році, Латвія та Естонія — у 1934-му. Україна, Грузія, Вірменія і Білорусь просто не змогли відстояти власної незалежності. І лише дві новонароджені республіки зберегли відносно демократичний лад — Чехословаччина та Фінляндія. Серед населення обох були чисельні національні меншини, які відстоювали власні права, тож внутрішня політична боротьба мала здебільшого національний характер, що сприяло зміцненню політичних націй.

В Іспанії, де республіканський лад було встановлено у 1931 році, протистояння національної і соціальної ідеологій переросло у громадянську війну 1936–1937 років, в якій брали участь багато ідеологізованих добровольців з Європи. Втручання іноземців у внутрішній конфлікт намагалася заборонити Ліга Націй, але марно. Війна закінчилася перемогою диктатури національного характеру.

Звісно, не всі держави, що постали на уламках імперій, були республіками. Багатонаціональні Югославія та Угорщина постали як монархії, але не конституційні, а з автократичною національно орієнтованою владою націй — сербів і угорців відповідно. Болгарія, Румунія, Греція й Італія також залишилися королівствами з автократичними національними режимами.

Цікаві трансформації відбулися у мусульманській Османській імперії. Національні еліти змогли створити там

настільки сильний рух, що він не тільки скинув султана, але і витіснив з Малої Азії греків, яких підтримували країни Антанти. Тож у 1923 році було проголошено світську Турецьку республіку, із формально демократичною владою, яку незмінно тримав у руках національно орієнтований президент Мустафа Кемаль Ататюрк.

Країни, які оминула війна — Данія, Швеція, Норвегія і Нідерланди — не зачепила й ідеологічна веремія. В них ідеї змагалися суто в межах парламентів. Так само, як і в головних переможців Першої світової — Франції та Великобританії. Щоправда останній у 1921 році довелося визнати незалежність Ірландії після національного повстання і п'ятирічної війни за незалежність.

У Бельгії подібний розвиток парламентської боротьби призвів до появи гібридного — національно-соціального руху, в якому все-таки домінувала національна ідея, а соціальна грала другу скрипку.

І лише в одній європейській країні, Росії, перемогла соціальна ідеологія — комунізм. І вона також рішуче покінчила з демократією. Щоправда для захоплених держав, де були сильні політичні нації, їй довелося змінити гасла і підтримати гібридний соціально-національний напрямок. А для його підтвердження замість унітарної держави проголосити федерацію національних держав — Союз Радянських Соціалістичних республік, яким насправді керувала Росія. У російській гібридній ідеології

соціалістична ідея, тобто ідея боротьби класів, посідала перше за значенням місце.

Для розповсюдження гібридної соціально-національної комуністичної ідеології було створено міжнародну організацію Комуністичний інтернаціонал, або Комінтерн — об'єднання комуністичних партій різних країн. Ним управляли з Москви, а його головною метою була світова комуністична революція. Таким чином Росія стала головною силою, яка просувала у світі комуністичну ідею.

Іншою гібридною авторитарною ідеологією став німецький націонал-соціалізм, або нацизм, який відсував класову боротьбу на другий план і робив акцент на боротьбі націй між собою. Нації, згідно з цим вченням, боролися за життєвий простір, тобто за територію і панівний стан у державі. Центром нацистської ідеології стала Німеччина.

Обидві ці ідеології повністю відкидали демократію, тобто владу народу над державою. Вони впроваджували монопольну владу держави над народом і не допускали жодних форм його самоорганізації. Такі режими називаються тоталітарними. Обидва згадані режими практикували масове знищення людей за класовою та національною ознакою, а разом із ними й усіх незгодних із панівною державною ідеологією. Для цього використовувалися місця примусової праці та масового утримання ув'язнених — табори. Росія також застосувала у 1921–1922-му та 1932–1933-му роках

масовий голод для знищення політичної нації українців. Ці події відомі як Голодомори.

В Європі також набула розповсюдження третя примітивна масова ідеологія — фашизм із центром в Італії. Це була суто національна ідеологія, але позбавлена ідеї боротьби між націями та тоталітаризму. Італійський диктатор Муссоліні навіть лояльно ставився до одвічного конкурента держави — церкви. І в 1929 році відновив на території Італії папську державу Ватикан. Ворогом фашистів залишалися лише незгодні з їхньою ідеологією. Проте у боротьбі комунізму і нацизму фашизм перейшов на бік останнього і потрапив під його великий вплив.

Комунізм і нацизм є дуже примітивними ідеологіями, яким одразу довіряють соціальні низи та неосвічені люди. Тому пропаганда через паперові ЗМІ, радіо та кіно стала дуже ефективним інструментом поширення згубних ідей.

В Росії питаннями пропаганди безпосередньо займалися вищі органи влади та перші особи держави. В Німеччині створили окреме міністерство освіти і пропаганди. В обох державах запровадили партійну монополію — комуністичної та націонал-соціалістичної партій відповідно. Державні апарати потрапили під повний партійний контроль. Обидві партії було перетворено на мережу агітаторів та контролерів стану громадської думки. В Росії ключовою ідеєю стала світова революція

під проводом СРСР. В Німеччині — відродження Німецької імперії, Третього рейху, і встановлення його світового панування. Народи обох держав до того були у складі імперій і мали звичку до автократичної влади. Тому і там, і там встановили культ першої особи. В Росії — Генерального Секретаря компартії Йосифа Сталіна, в Німеччині — Фюрера, тобто вождя нації та лідера націонал-соціалістів Адольфа Гітлера. Результатом цього стало наростання суспільної агресії в обох країнах та спрямування її проти зовнішніх і внутрішніх ворогів — національних, класових та ідеологічних.

Але був один важливий фактор, який спрямовував цю суспільну агресію тоталітарних режимів один проти одного. Це те, що Росія все ще не мала вільного виходу в Атлантичний океан — портів, які не замерзають і забезпечують навігацію весь рік безперервно. Доступ до океану з російських портів у Балтиці і Чорному морі був обмежений протоками, які повністю контролювали Данія і Туреччина відповідно. Найближчим і найпривабливішим для Росії було узбережжя Північного моря, яким володіла Німеччина. На шляху до Німеччини вона мала серйозний бар'єр — Польщу. Але Німеччина після поразки у Першій світовій війні була розчленована й ослаблена, тож була дуже привабливою мішенню для радянської Росії. І дуже добре розуміла небезпеку власного становища.

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ:

1.23	Нідерланди	1.29	Угорщина	1.65	Карпатська Україна
1.24	Бельгія	1.30	Чехословаччина	1.66	Судети
1.25	Швейцарія	1.31	Албанія	1.67	Німецька Богемія
1.28	Австрія	1.50	Ельзас і Лотартнгія		

Українська Народна Республіка опинилася у складному становищі, бо на її землі претендували сусіди: на Буковину з річками басейну Дунаю — Румунія, на Галичину і Волинь, де притоки Вісли сходилися з Дністром — Польща, а басейн Дніпра традиційно був об'єктом агресії від Росії. Після поразки у війні за незалежність наші землі саме так розділили окупанти, а карпатські землі відійшли Чехословаччині.

Найбільший національний спротив українці чинили на землях, що дісталися Росії. У 1920-х роках комуністи не змогли придушити повстанські війни навіть штучним голодом. Їм навіть довелося формально визнати Україну окремою республікою у складі СРСР. А також запровадити політику українізації. Коли у 1930 році повстання вщухли, українізацію скасували і почали арешти та знищення національної еліти. Селянські повстання придушили штучним Голодомором у 1933 році, який визнано геноцидом.

У Польщі українці створили широку мережу національного політичного підпілля та напівлегальних організацій. Найвпливовішою з них була спілка ветеранів Першої світової — Українська Військова Організація — УВО на чолі з Євгеном Коновальцем, яка врешті об'єднала всіх підпільників в єдину Організацію Українських Націоналістів — ОУН. Працював навіть нелегальний Таємний український університет. Влада відповідала масштабними репресіями, які називали «паціфікацією», а також масовим переселенням поляків на українські землі — осадництвом. У відповідь підпілля радикалізувалось і перейшло до саботажу і терористичних актів, які називають атентатами.

Румунія також проводила політику жорсткого національного придушення. І тільки у Чехословаччині українці могли жити національним життям і вести мирну легальну політичну боротьбу.

Ідеологічна поляризація і національні демократії. 1938–1955 р.

Німеччина, програвши у Першій світовій війні, стала найкращою мішенню для нападу СРСР, якому було потрібне узбережжя Північного моря для вільного виходу в Атлантику. Але Польща, що розділяла хижаків і потенційну жертву, дала Німеччині час і самій стати хижаком. Тож війну почали активно готувати в інформаційному просторі пропагандисти обох сторін.

Німеччині категорично не вистачало людських ресурсів, тому вона розвернула машину пропаганди передусім у бік Австрії. Це була виключно інформаційна агресія, але її результатом стало приєднання у 1938 році країни до Німеччини без жодного опору — аншлюс. Наступною задачею було різке нарощування промислового потенціалу. Тут головною мішенню стала Чехословаччина — найпотужніший виробник зброї в Європі. Вона мала у своєму складі регіон, де проживали переважно німці — Судети, до того ж цей регіон мав дуже розвинену промисловість. Німеччина розгорнула інформаційну агресію проти Чехословаччини, яку підкріпила підбуренням судетських німців до повстання. Придушення німецького повстання дало змогу на весь світ звинувачувати Чехословаччину у насильстві на національному ґрунті і вимагати передати Судети Німеччині. Ліга Націй не зуміла врегулювати конфлікт, бо всі рішення ухвалювала тільки консенсусом.

У результаті Франція і Британія, які також перебували під пропагандистським тиском Німеччини і не хотіли воєнного заворушення посеред континенту, за посередництва Італії уклали з нею угоду у 1938 році в Мюнхені. Всі підписанти разом висунули вимоги Чехословаччині задовольнити територіальні претензії сусідів. Інші національні райони країни — Словаччина та Карпатська Україна — проголосили власну незалежність. Чехословаччина вирішила зброю не застосовувати і за рік була окупована повністю. Карпатську Україну захопили угорці, а Словаччина стала сателітом Німеччини. Так німці зуміли різко підняти свій промисловий потенціал. Але для успішної війни з Росією і цього було недостатньо.

Німеччина вирішила виграти час, запропонувавши СРСР розмежувати сфери впливу в Європі і віддати йому на відкуп порти Балтійських країн. Але спершу нові партнери

вирішили розділити Польщу. Німеччина прагнула в такий спосіб знову об'єднатися із власними землями у Східній Пруссії, ліквідувавши польський коридор. Росія ж розраховувала отримати безпосередній кордон із Німеччиною, який робив у майбутньому можливим прямий напад на неї. Цей договір називають Пактом Молотова — Ріббентропа за прізвищами міністрів закордонних справ країн-підписантів.

Так утворився німецько-радянський військовий союз. Відповідно до домовленості Німеччина у 1939 році напала на Польщу. Росія ж почекала, поки партнери тої — Франція і Британія, а також їхні сателіти оголосять війну Німеччині, і тільки потім вдерлася до Польщі під прикриттям тези про необхідність захисту українського та білоруського населення. Це дало СРСР змогу залишитися поза головним європейським конфліктом. Після розділу Польщі союзники зайнялися кожен власними справами відповідно до договору. Росія окупувала балтійські Естонію, Латвію і Литву, а також вдерлася до Фінляндії, але там далеко просунутися не змогла. Німеччина ж розгорнула на морі і в повітрі масштабну війну з Великою Британією. Натомість Франція не поспішала йти у наступ на континенті, і це дало змогу німцям захопити Данію та Норвегію як морський плацдарм війни проти британців. Після цього заряджені пропагандою німецькі війська розвернулися на захід і захопили Бельгію, Нідерланди та на початку літа 1940 року більшу частину Франції.

СРСР, який німці затиснули у Балтійському морі, почав торувати шлях на чорноморський Босфор. Він лежав через Румунію та Болгарію. Тому для початку Росія залякуванням забрала у першої українські території Бессарабії й Буковини. Ці дії вона прикривала прецедентом насильницького об'єднання національних земель, який створила Мюнхенська конференція. Крім того, на прикордонні Румунії було засновано нового члена федерації — Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку як плацдарм для розвитку агресії на землі молдаван. Це схилило і Румунію, і Болгарію до рішучого зміцнення союзу з Німеччиною. Таки чином Німеччина та її сателіти повністю перекрили Росії шляхи до Світового океану. Ба більше, Німеччина уклала з Італією та Японією військовий союз, відомий як Країни осі, до якого старого союзника Росію не запросили. В

результаті восени 1940 року СРСР на пряму заявив Німеччині про власні права на данські протоки, Болгарію і Румунію. Це був прямиий конфлікт, після якого обидві сторони почали готуватися до війни.

У 1941 році Німеччина своїм нападом випередила СРСР. Тут і проявилася різниця в ефективності німецької та радянської пропаганди. Бо перша підвищувала боєздатність армії, а друга призвела до масового військового страйку, коли і солдати, і офіцери просто кидали зброю і здавались у полон. Росія опинилася на межі катастрофи і почала шукати міжнародної допомоги.

Ця допомога прийшла у 1942 році, коли між США, Великою Британією та їх сателітами у всьому світі, представниками окупованих Німеччиною держав та СРСР було підписано Декларацію Об'єднаних Націй, яка протиставила себе Країнам осі. Декларацією, тобто заявою про наміри, цей спільний документ назвали тому, що у такому вигляді він не потребував ратифікації парламентів — ті могли і не затвердити договір із європейським агресором та вчорашнім союзником Німеччини — СРСР.

Злагоджені дії і взаємна підтримка коаліції менш ніж за два роки визначили невідворотність її перемоги. Тому у 1943 році керівники лідерів Об'єднаних Націй — Вінстон Черчіль від Великої Британії, Франклін Рузвельт від США та Йосиф Сталін від СРСР — зібралися в Тегерані, де між собою визначили конфігурацію кордонів європейських держав після війни. Наступна зустріч у тому ж вузькому колі відбулася в Ялті на початку 1945 року. Крім

уточнення кордонів там ухвалили «Декларацію про звільнену Європу», в якій дали переможцям повноваження відновлювати права народів визволених ними територій. З одного боку, це проголошувало право європейських націй самим визначати власне майбутнє. А з іншого — дозволяло переможцям на свій смак впливати на цей процес.

Але виходу у Світовий океан СРСР за допомогою цих конференцій отримати не зміг. Тому на другий день після капітуляції Німеччини радянські війська захопили й увесь рік тримали у власних руках острів Борнгольм у Балтійському морі, який розташований біля самого виходу з данських проток. Одночасно СРСР почав дипломатичні атаки на нейтральну Туреччину з вимогами передати під його контроль вихід із Чорного моря. Він заявив про це на Потсдамській конференції трьох головних переможців, що відбулася влітку 1945 року. Крім порядку переходу Європи до мирного життя, там вирішили розширити до п'яти кількість країн, що визначають долю світу — до трійки додали Францію та Китай. До того ж на зміну абсолютно рівноправному механізму ухвалення рішень Лігою Націй було запропоновано надати цій п'ятірці особливі повноваження — право вето при ухваленні рішень у новій світовій Організації Об'єднаних Націй (ООН).

Переможці постановили назавжди вирішити долю німецької Східної Пруссії, розділивши її землі між Польщею і СРСР. По всій Європі розгорнулися репресії щодо німецького населення, яке було змушене масово переселитися до Німеччини, яку, як і Австрію, поділили

на окупаційні зони США, Британія, Франція та СРСР. Для реалізації ялтинської «Декларації про звільнену Європу» створили Союзницькі контрольні комісії, які зобов'язувалися слідкувати за демократичними перетвореннями в переможених державах. Було запропоновано провести референдуми, які визначають їхній державний устрій на майбутнє.

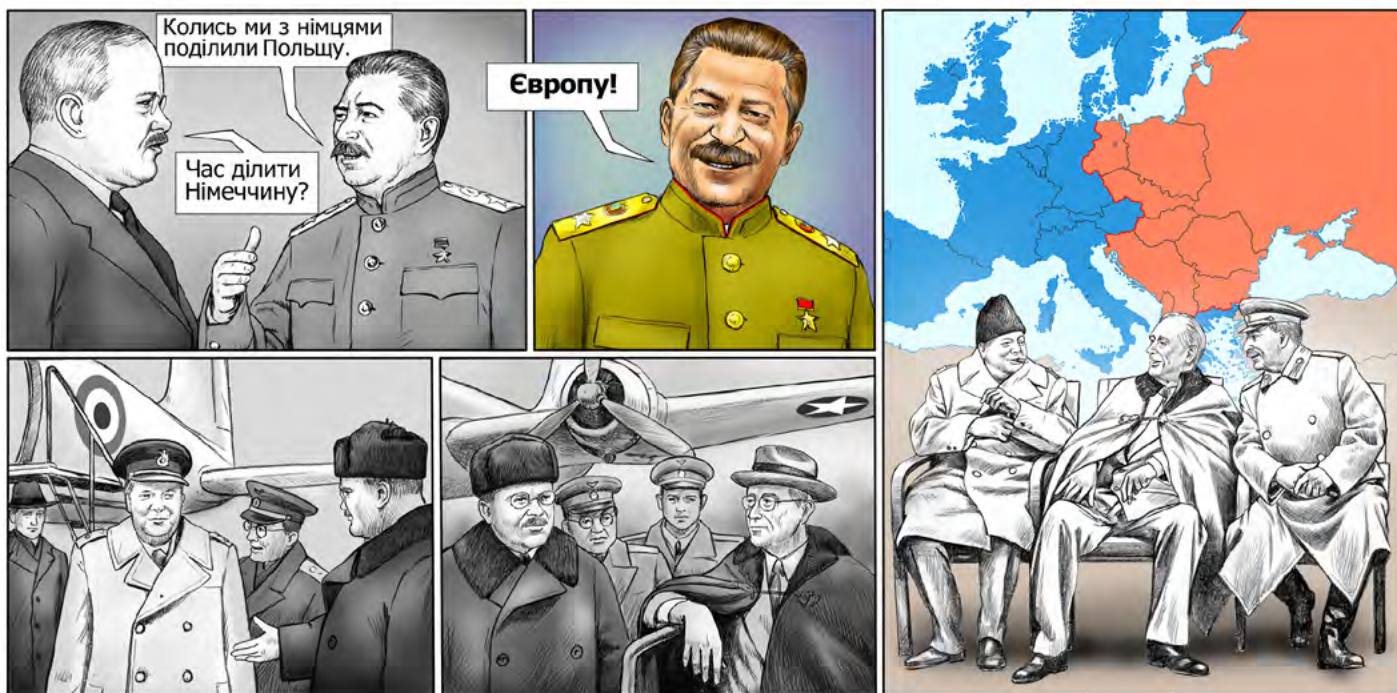
В Італії у 1946 році такий референдум вільно вибрав республіканський лад. А от у Польщі референдум за допомогою СРСР було сфальсифіковано, і країні нав'язано соціалістичний лад. Переважно всі землі Східної Європи потрапили під опіку соціалістичної Росії, як і східні області Німеччини. У тих із них, які все ж таки зуміли створити республіканські органи влади, СРСР організував витіснення всіх політичних опонентів і забезпечував монополію комуністів. Так було і в Болгарії, і в Румунії, і в Угорщині, і у Східній Німеччині. У Чехословаччині для цього навіть довелося здійснити державний переворот. А от комуністи Югославії, які очолювали партизанський рух, що самотужки звільнив країну, хоч і захопили владу, але з СРСР добрих стосунків не збудували. Так само, як і комуністична Албанія швидко вийшла з-під радянського впливу.

Сполучені Штати Америки запропонували фінансову допомогу та план економічного відродження Європи, який ініціював їхній держсекретар Джордж Маршалл і який називають його іменем. Реалізація цього плану створила перший механізм європейської економічної інтеграції. Але СРСР і його сателіти і від грошей, і від співпраці відмовилися, створивши

власну організацію з економічної інтеграції — Раду Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). Так Європа економічно й ідеологічно поділилася на Східну — соціалістичну, та Західну — національно-демократичну.

СРСР, хоч і став одним із переможців війни, але виходів в Атлантичний океан все одно не отримав. Це створювало серйозний ризик нової війни. Тому західноєвропейські країни у 1948 році підписали у Брюсселі оборонний договір, до якого запросили США та Канаду, що дало поштовх до створення за рік першого трансатлантичного військового союзу — НАТО. Концепцією нової організації стало гасло «тримати росіян подалі, американців — під боком, а німців — під контролем». НАТО стало додатковим механізмом європейської інтеграції — цього разу військової. Для забезпечення Туреччини від радянських посягань на протоки і посилення позицій у Середземному морі, її разом із Грецією у пришвидшеному порядку також прийняли до Альянсу.

Щодо Західної Німеччини, то після написання переможцями демократичної конституції, цю частину країни у 1949 році перетворили на республіку, а у 1954 році прийняли до НАТО. В результаті СРСР дав згоду на ліквідацію окупаційних зон і створення республіки в Австрії тільки в обмін на її нейтральний та позаблоковий статус. І того ж 1955 року Радянський союз та його європейські сателіти створили свій військовий блок — Варшавський договір. Так Європу розділила лінія гострої ідеологічної та військової напруги.

Українці, які були у складі чотирьох різних держав, спробували скористатися переділом кордонів Європи для здобуття незалежності. У Карпатах під час розділу Чехословаччини у 1938 році проголосили автономну, а у 1939 році — незалежну Карпатську Україну. Того ж року після героїчної оборони вона була окупована угорським військом. 30 червня 1941 року на окупованій німцями Галичині і Буковині було проголошено відновлення Української Держави зі столицею у Львові. Але окупаційна влада не визнала її, тому українці розгорнули боротьбу проти окупантів у підпіллі.

5 жовтня того ж року у Києві було створено Українську Національну Раду як центральний орган державної влади. Але і цю спробу придушили німці.

Українці створили велику кількість партизанських загонів, більшість з яких об'єдналася в єдину Українську Повстанську Армію — УПА. І саме УПА у липні 1944 року створила

центральні органи влади Української держави у підпіллі — Українську Головну Визвольну Раду, або УГВР.

Коли СРСР у 1944 році відбив українські землі у німців, то для придушення національно-визвольної боротьби почалися масові виселення людей — депортація народу кримців, яку називають Сюрґюн, і так званий «обмін населенням із Польщею», коли українців виселяли з Польщі до України, а поляків — навпаки. З іншого боку пропагувалася показна «незалежність» України у складі СРСР — вона навіть стала одним із засновників ООН.

У 1947 році комуністи спробували голодом задушити спротив українців, але УПА силою зброї зірвала цю спробу. Одночасно було проведено масове виселення українців із партизанських районів — на території Польщі ця операція називалася «Вісла», а в Україні — «Захід». Але попри все збройна боротьба УПА тривала до 1954 року.

Схід проти Заходу і міжнародні європейські інституції. 1944–1991 р.

Друга світова війна примусила європейські еліти оцінити всю небезпеку диктатур та тоталітарних режимів. Після війни утвердилася думка, що безальтернативною основою міжнародної безпеки є демократія. Але в цю концепцію аж ніяк не вписувалося існування СРСР — відверто тоталітарної та агресивної держави, яка, не ховаючись, використовувала свій статус одного з головних переможців війни в Європі для перетворення сусідніх держав на власних авторитарних сателітів. До того ж вона так і не отримала вільного виходу в Атлантичний океан. Тому ймовірною виглядала чергова спроба нападу на Західну Німеччину, Данію або ж Туреччину.

Західноєвропейські країни планували протистояти воєнній загрози у традиційний спосіб. Вони уклали багатосторонній військово-політичний договір, запросивши до нього партнерів із-за Атлантики — США та Канаду — НАТО.

Але головною запорукою міжнародної безпеки є не договір, а тісна мирна співпраця між країнами. А це може забезпечити лише створення постійних міждержавних переговорних майданчиків або й наддержавних спільних органів влади, які б займалися постійним врегулюванням територіальних, економічних та демографічних конфліктів, що попри все завжди виникають між країнами.

Першим таким майданчиком стало створення у 1945 році ООН. Членства у ній набули країни з усього світу, і не тільки демократичні, тож це була спроба запровадити механізм мирного врегулювання конфліктів у світовому масштабі. При ООН створили Міжнародний суд, в якому країни могли вирішувати спірні питання між собою. Працювала також Рада з Опіки, яка займалася питаннями колишніх колоній. Окремо було організовано й Економічну та соціальну раду як майданчик підготовки рішень у відповідних галузях. Крім того при ООН створили Міжнародний валютний фонд, який турбувався про стабільність національних валют країн-учасниць. А також і Світовий банк, який кредитував їхні програми економічного розвитку. Співпрацю ж у галузях культури, науки та освіти забезпечувала спеціалізована організація ЮНЕСКО.

Але в межах ООН особливі повноваження, тобто право вето, мали як відносно демократичні США, Франція та Велика Британія, так і тоталітарні Китай та СРСР. Тому післявоєнна Західна Європа, що вибрала демократичний шлях, не могла покладатися лише на цей міжнародний механізм. До того ж було багато суто європейських проблем, вирішення яких вимагало передусім внутрішньої співпраці. Тому у 1949 році окремо було створено Раду Європи та її стрижневий орган — Європейський суд із прав людини (ЄСПЛ) — міжнародний наддержавний судовий орган, рішення якого визнають обов'язковими для себе всі країни-учасниці. За виконанням рішень цього суду та Ради Європи слідкує Комітет Міністрів Ради Європи, що складається з міністрів іноземних справ держав-членів. Основою європейських демократій стали сильні парламенти, тому для парламентарів також створили майданчик для дискусій та виборів керівництва Ради і суддів ЄСПЛ — Парламентську Асамблею Ради Європи (ПАРЄ). Штаб-квартиру Ради Європи розмістили на кордоні між двома одвічними європейськими суперниками — Францією й Німеччиною — у Страсбурзі.

План Маршалла та кредити США також не могли повністю забезпечити відродження зруйнованих війною економік європейських країн. Тому одночасно було створено кілька внутрішніх європейських економічних організацій. Найпомітнішими з них стали Західноєвропейський союз, який зібрав у своїх лавах європейських членів НАТО, а також Бенілюкс — митний союз Бельгії, Нідерландів та Люксембургу. Саме останній у 1952 році став головним ініціатором створення промислового Європейського об'єднання вугілля та сталі, до якого доєдналися Франція, Західна Німеччина й Італія. За п'ять років за його прикладом було також створено галузеву Європейську спільноту з атомної енергії та універсальне Європейське економічне співтовариство, які разом сформували європейський Спільний ринок — територію вільного переміщення товарів, капіталів і трудових ресурсів. Ці три союзи створили у 1967 році спільне керівництво і разом стали називатися Європейські Співтовариства.

Ідеї демократії широко пропагувалися в Європі, і під їхнім впливом народи, що

перебували під владою національних диктатур, усе частіше заявляли про власні права на владу. У 1974 році в Португалії та Греції у мирний спосіб було повалено авторитарну владу і проголошено національні демократичні республіки. У 1975 році в Іспанії король дав старт демократичним реформам. Туреччина у 1982-му після 20 років військової диктатури також ухвалила демократичну конституцію.

Популяризація ідей верховенства прав людини та права націй на самовизначення підважили навіть старовинний економічний фундамент Європи — колоніальну систему. Великобританія перетворила свої колонії на співдружність. Світом прокотилася хвиля національно-визвольних воєн.

Але у Східній частині політично поляризованої Європи до влади прийшли соціальні авторитарні режими. Їх усі, крім югославського, а згодом і албанського, повністю контролювала тоталітарна комуністична влада СРСР і використовувала як плацдарм для досягнення головної мети — вільного цілорічного виходу у Світовий океан. Радянський Союз бачив, що Західний світ швидко об'єднався і зміцнів, тому не наважувався на воєнну агресію. Але підготовку до неї не припиняв, вкладаючи величезні кошти в армію і озброєння. Цей період називають Холодною війною, а військову політику між Сходом і Заходом — Гонкою озброєнь.

Для перемоги у цих перегонах країни радянського блоку створили потужну мережу промислового і військового шпигунства. Завдяки їй Росії вдалося викрасти у США технології

виготовлення ядерної зброї і також створити власну атомну бомбу. СРСР зумів першим у 1957 році запустити супутник, а згодом, у 1961 році, — людину у космос. Утім загальне технологічне відставання, пов'язане з державною економічною монополією та відсутністю конкуренції в соціалістичних країнах ставало дедалі очевиднішим.

Але крім холодної Росія розв'язала і терористичну війну із Західним світом. Терористи слідували за політичними лідерами — опонентами режимів по всьому світу, здійснюючи замаху, вбивства та викрадення. СРСР також підтримував організації, які вели терористичні війни проти західних держав — Ірландську республіканську армію у Великій Британії, ЕТА — «Країну басків та свободу» — в Іспанії, та Червоні бригади в Італії. Центральним штабом цих терористичних воєн став КГБ — Комітет державної безпеки СРСР.

А проте інформація про переваги демократичного світу робила свою справу. У 1956 році в Угорщині піднялося потужне повстання, яке було придушене радянськими військами. У 1961 році потік біженців із соціалістичного світу до Західного Берліну — анклаву Західної Німеччини на території Східної — збільшився настільки, що цю частину міста обнесли муром і колючим дротом та поставили озброєну охорону. Цей Берлінський мур став символом розділення Європи на Схід і Захід. Того ж року Албанія скористалася відсутністю спільних кордонів з СРСР і вийшла з-під його впливу, зберігши комуністичний режим. У 1968 році керівництво

Чехословаччини спробувало почати демократичні реформи. Як і в Угорщині, ця спроба була придушена радянськими військами.

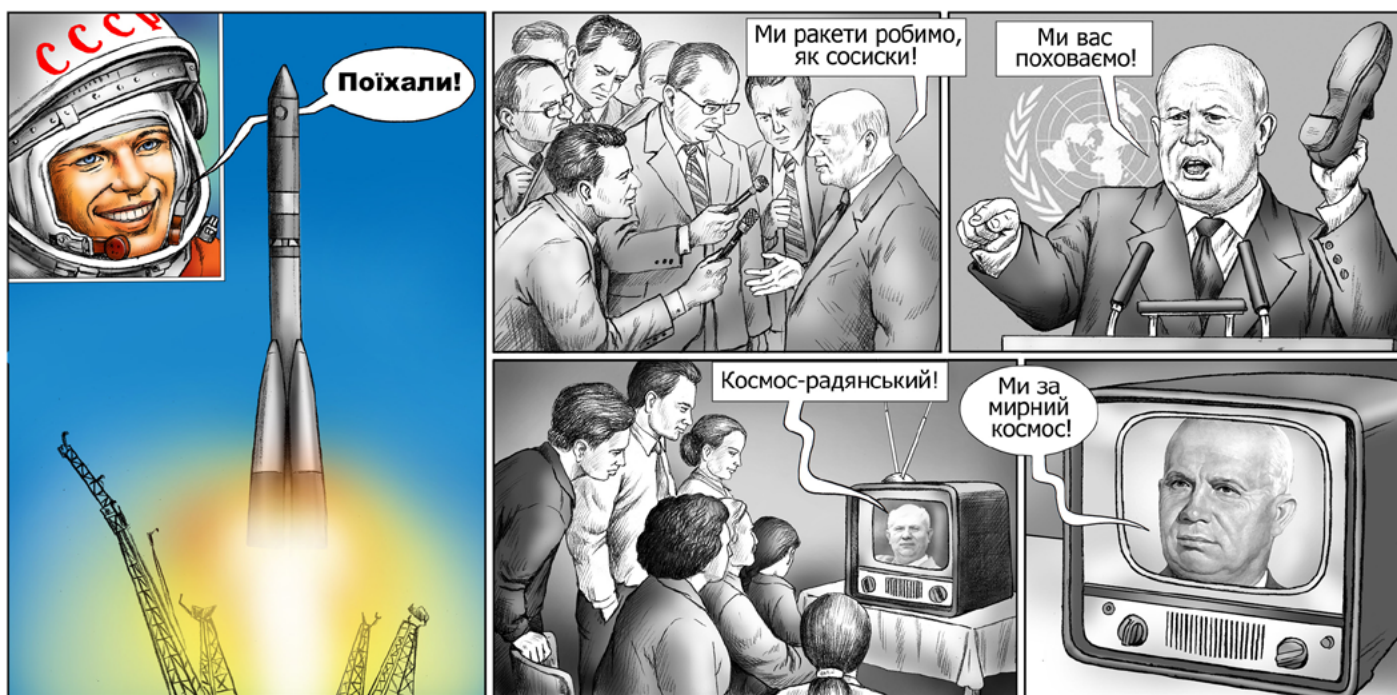
Щоб захиститися від інформаційного впливу Заходу СРСР спробував взяти під контроль усі контакти громадян соціалістичного табору із закордонними громадянами, для чого закрити власні кордони і кордони сателітів, а також намагався перешкоджати надходженню інформації із Заходу. Цю політику називають Залізною завісою. Британія у 1946 році створила на радіо БіБіСі російську службу, а США у 1947-му почали мовлення російською на державній радіостанції «Голос Америки». В СРСР із 1949 року глушили сигнали цих радіостанцій спеціальними глушилками. Але у 1950 році, у відповідь Сполучені Штати створили ще одну радіостанцію — «Вільну Європу», яку згодом перейменували у «Свободу». Так між Заходом і Сходом розгорнулася справжня радіовійна.

У 1950-х роках почався бурхливий розвиток мереж телемовлення, яке напочатку використовувалося виключно всередині держав через невелику відстань розповсюдження сигналу. Але у 1960-х роках з'явилася технологія супутникового телебачення, яка спершу також обслуговувала лише національні телемережі. Але її розвиток у кінці 1980-х років поставив на порядок денний питання організації міжнародного супутникового телемовлення, яке не можливо глушити технічними засобами. Це загнало політику Залізної завіси у глухий кут.

Проте крім внутрішньої політики Залізної завіси СРСР вів також активні міжнародні

інформаційні операції — створював і підтримував свій імідж головного борця за мир, ядерне роззброєння і розрядку міжнародної напруги. Головними інструментами пропаганди назовні для нього стали мистецтво, спорт та космічні проєкти, які також подавалися як виключно мирні. Для підкріплення цього іміджу СРСР разом із сателітами вимушений був приєднатися до країн Західної Європи і підписати у 1975 році Гельсінські угоди, які утверджували нові головні принципи політики в Європі — непорушність кордонів, невтручання у внутрішні справи інших країн, свободу пересування, контактів та інформації, дотримання прав людини. Це створило глибокий розрив між реальною політикою соціалістичних держав та їхніми міжнародними зобов'язаннями.

До підписання Гельсінських угод підштовхнула окупація турецькою армією у 1974 р. частини Кіпру і створення там невизнаного адміністративно-політичного утворення Північний Кіпр. Другим джерелом нестабільності у Середземному морі була Середземноморська ескадра кораблів СРСР, створена в орендованому порті в Єгипті, а потім переведена до Сирії. Економічним фундаментом таких дій Росії став експорт енергоносіїв до Західної Європи, головним з яких став газ. Для цього у 1960–1970-ті роки в СРСР почали будувати потужну систему газопроводів із Сибіру до Європи. Зароблені на вуглеводнях гроші СРСР пускав на гонку озброєнь і створення плацдармів для майбутньої агресії.

Депортація кримських татар із Криму призвела до економічної катастрофи на півострові. Причиною її стало те, що на місце виселених родин завезли людей з Росії, які не мали традицій і навичок землеробства у спекотному кліматі з дефіцитом води. Тому за десять років Крим вимушені були передати до складу України, яка взялася за відновлення сільського господарства та економіки. Кримцям було заборонено повертатися на батьківщину, і вони створили нелегальну організацію Народний рух кримли, яка боролася за відміну цього вироку. Одночасно в Україні було запроваджено політику жорсткої русифікації державної сфери та інформаційного простору. Це призвело до появи нових учасників нелегального спротиву, які ставили за мету вихід республіки зі складу СРСР. Їх називали дисидентами. Першими

засудженими державою дисидентами стали львівська група Левка Лук'яненка, донецька — Григорія Гайового та «Спілка кримськотатарської молоді» Мустафи Джемільєва. Держава ув'язнювала дисидентів у таборах, в яких тоді ще відбували свої строки вояки УПА. Тож останні передавали в ув'язненні молоді традиції і досвід партизанського національного спротиву.

Після підписання СРСР Гельсінських угод було створено об'єднання дисидентів — Українська Гельсінська спілка, яка відстежувала, як держава дотримується власних зобов'язань щодо прав людини, і забезпечувала міжнародну інформаційну альтернативу пропаганді СРСР та його сателітів. А східною частиною України — у Кривому Розі, Дніпродзержинську (нині Кам'янське), Слов'янську і Прилуках прокотилася хвиля повстань проти радянського рабства.

Національні демократії та Європейський союз. 1985–2004 р.

Соціалістична економіка базується на монополії держави на всю економічну активність і організацію громадського життя. Тому головний рушій економічного розвитку держави — конкуренція — в країнах соціалістичного ладу не працював. Це було причиною їхнього хронічного технологічного відставання, а також низького рівня професійного і соціального розвитку їх населення. В результаті гонка озброєнь із Заходом вимагала у соціалістичних країнах значно більше ресурсів ніж у конкурентів. Величезних капіталовкладень потребувало й утримання карального апарату, необхідного для боротьби із національно-демократичними силами всередині країни. А сили ці все міцнішали, бо повністю опустити Залізну завісу ані СРСР, ані його сателітам так і не вдалося. Крім того, міжнародний авторитет соціалістичного табору було серйозно підірвано інформацією про реальний стан дотримання прав людини, яка також все більше проривалася через Залізну завісу. Ба більше, міжнародна конкуренція на ринку енергоносіїв призвела до різкого зниження цін на енергоносії — джерело головних доходів для СРСР. І господар соціалістичного табору відчув жорсткий дефіцит грошей.

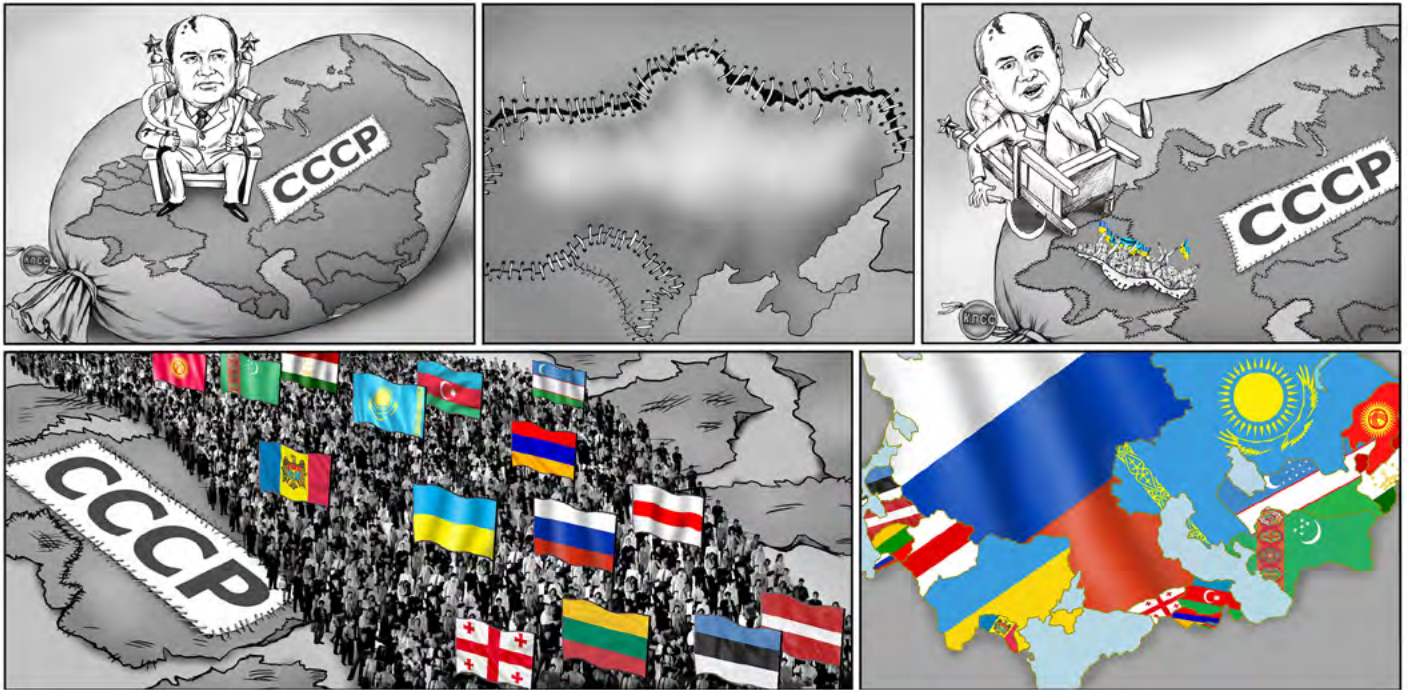
У результаті у всіх країнах-сателітах СРСР почалися національно-демократичні перетворення, які він не зміг зупинити. Пік цих подій припав на осінь 1989 року, тому їх ще називають «осінню народів». Саме тоді під тиском масових протестів громадян почалися реформи влади у Польщі, Угорщині, Болгарії і Чехословаччині. В Румунії такі виступи держава спробувала придушити силою, але вони переросли у збройне повстання, яке перемогло. У Східній Німеччині зміни почалися зі зняття обмежень на виїзд із країни, а влітку 1990 року знесли символ розділеної Європи Берлінський мур навколо Західного Берліна. Невдовзі було підписано і Державний договір про об'єднання Східної і Західної Німеччини. СРСР не тільки не мав сил на придушення цих процесів,

але і сам був вимушений почати реформи, щоправда, значно повільніші і не такі радикальні. Одним із перших нових кроків у міжнародній політиці стало спільне зі США оголошення про закінчення Холодної війни. Другим — розпуск влітку 1991 року Організації країн Варшавського договору.

І все ж реформи не врятували соціалістичну імперію від краху. Національні республіки одна за одною проголошували про наміри стати незалежними, і зрештою у грудні 1991 року підписали угоду про припинення існування СРСР. Так на мапі Європи знову з'явилися незалежні Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Молдова, Грузія і Казахстан. Фінляндія, яка після війни опинилася під протекторатом СРСР, хоч і не допустила свого часу соціалістичних реформ, але економічно і політично була на нього орієнтована. А після згаданих подій провела демократичні вибори і також почала шукати шляхи тіснішої співпраці із Західною Європою.

Зміни не оминули і дві відірвані від СРСР соціалістичні країни. Албанія та Югославія разом з іншими перейшли до багатопартійної демократії. У національних республіках Югославської Федерації до влади прийшли представники місцевих народів. Унаслідок цього про свою незалежність оголосили Словенія, Хорватія, а за ними і Північна Македонія. Чехословаччина також розділилася на дві республіки — Чеську і Словацьку.

Але крім новостворених або й відновлених національних демократій на політичній карті Європи залишилися уламки колишніх соціалістичних імперій — СРСР та Югославії. Перший утворив нову федерацію — Російську. Другий — із залишків федерації зібрав державу під назвою Союзна Республіка Югославія, лідером в якій була Сербія. Лідери обох федерацій почали збройну боротьбу за збереження кожна своєї держави від подальшого розпаду, а також за залишковий вплив на свої колишні володіння.

Югославія під приводом боротьби за права місцевих сербів захопила частину земель Хорватії, а потім і прикордонні райони Боснії та Герцеговини, які їй собі заявили про вихід зі складу Союзної Республіки. На захоплених територіях розгорнулися етнічні чистки. Але обом жертвам агресії все-таки вдалося відвоювати свої землі у 1995 році.

Росія також обрала тактику збурення і підтримки конфліктів усередині колишніх радянських колоній — підтримала сепаратистів у Грузії та Молдові. Це призвело до утворення невизнаних міжнародною спільнотою адміністративно-політичних утворень під протекторатом Російської Федерації — Абхазії та Придністров'я. До того ж Росія разом із декількома колишніми радянськими республіками створила міжнародне об'єднання — Співдружність Незалежних Держав, яке мала утримувати їх у сфері російського впливу. А у 1994 році вона спробувала захопити Чечню — республіку Ічкерія, яка оголосила про свою незалежність. Проте невеличкій чеченській армії все-таки вдалося відстояти власну територію.

На тлі розпаду блоку соціалістичних держав, у Західній Європі й надалі активно створювалися міждержавні об'єднання та спільні органи управління. І найважливішим кроком у 1992 році стало підписання у місті Маастрихт на базі Європейських

спільнот договору про подальше об'єднання міжнародної співпраці — у зовнішній та безпековій політиці стосовно інших держав та у сфері правосуддя і внутрішніх справ. Країни-підписанти пожертвували частиною власного суверенітету заради спільної із сусідами політики. Такі рішення ще мали бути затверджені на референдумах цих країн, але договір фактично створив Європейський Союз та три його вищі органи влади: законодавчий — Європейський парламент, виконавчий — Європейську комісію, та судовий — Європейський суд.

Наступним кроком стало об'єднання ринків — створення спільної Європейської економічної зони, в межах якої вільно рухаються товари, послуги, капітали та робоча сила. До її кола запросили не тільки членів ЄС, але й інші країни-члени Європейської асоціації вільної торгівлі.

Цілком логічним став також запуск Шенгенської угоди, яка скасовувала паспортний і митний контроль на кордонах. Її підписали ще у 1985 році п'ять ініціаторів — країни Бенілюксу, Німеччина і Франція, а потім протягом десяти років вони разом готувалися до її запровадження, яке відбулося у 1995 році, коли коло учасників збільшилося вдвічі. Шенгенські правила згодом внесли до Договору про ЄС, а от механізми наддержавного вирішення питань внутрішньої безпеки країн-учасниць із нього прибрали. Це продемонструвало, що

новий союз має якісні демократичні механізми самовдосконалення.

Крім того міжнародна спільнота показала, що може швидко реагувати на актуальні події. Під час розпаду агресії Сербії проти сусідів, у 1993 році при ООН було створено окремий спеціалізований Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії, який розглядав справи воєнних злочинців. Було також зроблено і загальні висновки з воєн у країнах колишнього соціалістичного табору. На основі принципів Гельсінських угод 1975 року та країн, які їх підписали, у 1995 році було створено спеціалізовану Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), яка зобов'язувалася запобігати конфліктам та виступати посередником під час їхнього врегулювання, а також контролювати збройні сили європейських країн та їхнє застосування.

Поява в Європі нових національно-демократичних країн підняла питання їхніх відносин із НАТО. Для цього військовий альянс розробив спеціальну програму «Партнерство заради миру», і першою країною, яка до неї приєдналася, стала Росія. Це трапилося у 1994 році. Після реалізації цієї програми членами НАТО у 1999 році стали Чехія, Польща й Угорщина. А через п'ять років — Латвія, Литва, Естонія, Румунія, Словаччина, Словенія і Болгарія.

Світова спільнота уважно слідувала за бурхливим процесом розширення міждержавних політичних, військових та економічних альянсів в Європі. Успіхи країн Старого світу пришвидшили переговори про створення організації з регуляції світової торгівлі, які велися при ООН із 1947 року. Тож у 1995-му почала діяти Світова організація торгівлі, яка набула функцій регулятора торгових відносин між її членами та світовим торговим переговорним майданчиком. СОТ стала центральним механізмом всесвітньої торгової глобалізації.

В кінці ХХ століття відбулася також революція у сфері комунікацій. По-перше, було масово запроваджено технологію супутникової передачі даних, а також безпосереднього супутникового телевізійного мовлення на великі території. Тобто стало неможливим перешкоджати передаванню інформації у такий спосіб за допомогою технічних засобів. А по-друге, з'явився і поширився інтернет — перша масова децентралізована комунікаційна мережа, в якій інформація розповсюджується не з єдиного центру, а кожен користувач може сам стати інформаційним центром. Таким чином усі кордони для розповсюдженні інформації було зруйновано. Це запустило процес світової інформаційної глобалізації.

Мирна боротьба українських дисидентів живила політичну ідею незалежності України, яка в широких масах зберіглася як історична пам'ять, накладена на природний патріотизм. Це спричинило різкий вибух популярності цієї ідеї, коли СРСР був вимушений почати демократичні зміни. Ефект підсилило і масове повернення кримських татар на батьківщину. У 1990 році новообраний на демократичних виборах парламент, більшість в якому все ще становили комуністи, ухвалив Декларацію про державний суверенітет України. Восени того ж року по всій країні відбувся перший масовий багатоденний протест проти спроб втягти Україну в новий союзний договір. Цей протест отримав назву «Революція на граніті». Підписання союзного договору було зірвано. Але Росія протиснула через комуністичну більшість Верховної Ради перетворення Криму з області на автономну республіку.

У серпні 1991 року у Москві стався путч із метою повернення тоталітарного режиму. У відповідь український парламент 24 серпня ухвалив Акт проголошення незалежності України. 1 грудня це рішення було закріплене голосуванням на референдумі. А 11 грудня новообраний Президент України у Біловезькій пущі підписав документ про припинення існування Радянського Союзу і створення Співдружності Незалежних Держав. Так Україна, здобувши незалежність, залишилася у сфері впливу Росії.

У 1994 році Україна підписала зі США, Британією та Росією Будапештський меморандум про гарантії безпеки в обмін на відмову від ядерної зброї. І, покладаючись на ці гарантії, взяла курс на скорочення армії та роззброєння. Невдовзі у 1995 році було погоджено перебування у Криму російського Чорноморського флоту. Тож до політичного й економічного впливу Росії додався ще й прямий військовий.

Глобалізація і нове протистояння в Європі. 1995–2020 р.

Створення політичних і торгових міждержавних об'єднань у Європі дало можливість постійного мирного діалогу між країнами — як на вищому рівні, так і між звичайними громадянами. Міжнародні інституції мали настільки високий авторитет, що у 1998 році було підписано Римський статут Міжнародного кримінального суду. Так, спираючись на досвід роботи Міжнародного трибуналу стосовно колишньої Югославії, було створено міжнародний суд зі штаб-квартирою у Гаазі, який займається переслідуванням громадян за звинуваченнями у геноциді, злочинах проти людяності та воєнних злочинах. Водночас ООН розробило систему економічних санкцій проти окремих громадян та організацій, які називають адресними. За допомогою цих механізмів планувалося впливати на політику держав, які не дотримуються міжнародних норм права, через тиск на їхнє керівництво персонально.

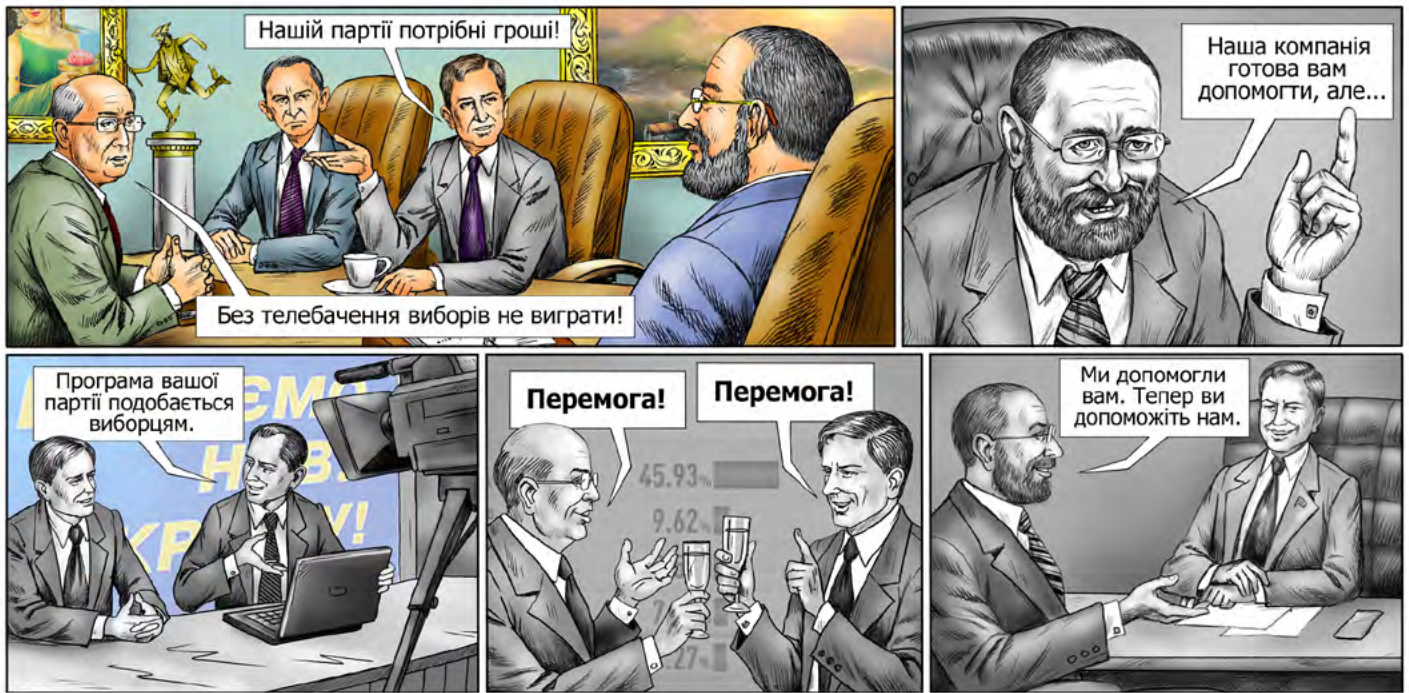
Тоді ж міжнародна громадськість отримала досвід у застосуванні міжнародних військових сил для припинення масових воєнних злочинів у Союзній Республіці Югославія. Війська НАТО у 1999 році розбомбили військові об'єкти югославської армії, яка всередині країни вела війну з албанським населенням Косова. У такий спосіб етнічні чистки вдалося припинити, а територія конфлікту перейшла під контроль ООН.

Але ці події торпедували мирну співпрацю Європи із найбільшим уламком СРСР — Росією. Остання, користуючись правом вето, постійно блокувала в ООН рішення про міжнародну військову операцію в Югославії, і в результаті бомбардування відбулося за рішенням НАТО без мандату ООН. У відповідь Росія демонстративно на кілька місяців припинила співпрацю з Північноатлантичним блоком. Для вирішення конфлікту їй дали право взяти участь у миротворчій місії в Югославії, а отже й шанс відновити свій вплив на Балканах. Під інформаційним прикриттям цих подій Москва розпочала воєнну агресію проти республіки Ічкерія — колишньої своєї частини, що

проголосила незалежність. Того самого 1999 року Росія зробила перший крок для відновлення колишнього СРСР — утворила з Білоруссю наддержавну організацію, яка називається Союзна Держава Росії і Білорусі. Обидві країни почали поступово повертатися до авторитаризму.

Для фінансування війни і підготовки майбутніх агресій Росія вирішила різко збільшити експорт вуглеводнів до Європи, для чого виступила ініціатором будівництва додаткових газопроводів. У 2003 році запрацював прокладений дном Чорного моря до Туреччини «Блакитний потік» та розпочалася підготовка до будівництва «Північного потоку» дном Балтики і ще одного чорноморського — «Південного потоку». Таким чином Росія планувала вирішити дві стратегічні задачі — поставити Європу у залежність від поставок своїх енергоносіїв, щоб та не могла протистояти спробам відновлення СРСР, а також економічно послабити Україну — головного транзитера газу до Європи. Росія мала плани відновлення свого панування на чорноморських торгових шляхах, а Україна з її річками займає на них ключову позицію. Адже вплив на Балканах і середземноморські перспективи Росія втратила остаточно, бо її союзник — Югославія — остаточно розвалилася у 2006 році на незалежні Сербію та Чорногорію.

Але почати експансію на Чорне море Москва вирішила з Грузії. У 2008 році російська пропаганда почала активне звинувачення грузинської влади у геноциді в Південній Осетії. Наступним кроком стала військова агресія. В інформаційному полі події подавалися як аналогія з операцією НАТО у Косово. І саме цією аналогією Росія виправдовувала власні дії. В результаті їй вдалося уникнути серйозних міжнародних санкцій, хоча наступ таки довелося зупинити. На захопленій росіянами території утворилася Південна Осетія — міжнародно не визнане адміністративно-політичне утворення під протекторатом РФ. Розкручена російською пропагандою аналогія з подіями у Косово завадила останньому отримати

повне міжнародне визнання власної незалежності, яку воно проголосило у тому ж 2008 році. До того ж Росія зуміла так успішно завершити десятирічну війну із захоплення Ічкерії.

У спробі втихомирити новітнього агресора Європа зробила крок назустріч Росії — остаточно дозволила будівництво «Північного потоку», газопроводу дном Балтійського моря. Він запрацював у 2011 році. Прискорилося також узгодження і чорноморського «Південного потоку».

Але економічні поступки не допомогли. У 2014 році в Україні відбулася революція, яка скинула проросійську владу. Користуючись моментом слабкості нової влади, Росія захопила Крим та створила невизнані адміністративні утворення на українському Донбасі, які почали війну з українською державою та її народом. В інформаційному полі Росія знову спробувала переконати міжнародну спільноту в тому, що українці готують етнічні чистки, але цю інформатаку не підготували належним чином, тому вона провалилася. Росія та її громадяни, безпосередні виконавці воєнних злочинів, потрапили під міжнародні економічні санкції. НАТО у свою чергу повністю припинило з нею співпрацю. Проєкт «Південного потоку» було скасовано.

Ціною великих дипломатичних зусиль Росії все ж вдалося побудувати дном Чорного моря газопровід до Туреччини —

«Турецький потік», а також балтійський «Північний потік – 2». В результаті Європа опинилася під загрозою газового шантажу з боку Росії. Розпочалося всеохопне протистояння між країнами Союзної Держави Росії і Білорусі та рештою європейських держав.

Це протистояння має всі ознаки гібридної війни — це визначення з'явилося після початку агресії Росії проти України. Саме там проявилися характерні риси нового підходу агресорів до війни. Російська армія воює на території українського Донбасу, маскуючись під місцеві добровольчі загони та нібито зберігаючи позірний мир між державами. Війна також ведеться й економічними методами — країну намагаються позбавити доходів від транзиту газу до Європи. Росія вдається і до терористичних актів, одним з яких було збиття над територією Східної України пасажирського літака, що здійснював міжнародний рейс. Війна охопила і кіберпростір — російські хакери атакують інформаційні системи державних установ, ділових, промислових центрів та об'єктів інфраструктури.

У 2015 році Росія почала інтервенцію в Сирії, де з 2011-го триває громадянська війна. Метою цієї агресії стало збереження єдиної російської військово-морської бази у Середземному морі.

У боротьбі проти країн ЄС РФ використовує тактику дестабілізації — її терористи трують своїх ворогів на їхній території, хакери зламують системи безпеки органів влади

та установ, відбувається війна санкцій та інших торгових обмежень. Політика Росії стала одним із головних чинників європейської міграційної кризи, яка почалася у 2015 році. Інтервенція у Сирію та підтримка конфліктів у Північній Африці спричинила та спрямувала найбільший за всю історію потік біженців до країн Європи. Це також стало зброєю війни нового типу. У 2016 році Росія взяла участь у підготовці спроби державного перевороту у Чорногорії. Протистояння розповсюдилося і на співпрацю в рамках міжнародних організацій.

Але найважливішим напрямком гібридної агресії Росії проти Європи стала інформаційна війна. Головною мішенню цієї війни стала єдність європейських країн. Так у результаті масштабної підтримки Росією пропагандистської кампанії у Великій Британії, місцеве населення на референдумі у 2016 році проголосувало за вихід з ЄС. Цю подію називають Брекситом.

Інтернет та телебачення докорінно змінили інструменти і структуру інформаційних протистоянь. Вони знищили кордони для розповсюдження інформації. Розквітла інформаційна глобалізація. До того ж інтернет створив децентралізовану систему засобів масової інформації, де в ролі ЗМІ може бути кожен. А значить, змінилася і тактика інформаційних воєн — з'явилися боти, тобто люди чи автоматичні програми, які генерують велику кількість інформаційних повідомлень та ускладнюють

розповсюдження небажаної інформації. Між тим держави не припиняють пошуки способів ефективного контролю над інформаційним простором.

Глобалізація атакувала і національні інформаційні простори. Виявилось, що населення однієї держави може перебувати в інформаційному просторі іншої. Але розвиток технологій створив і альтернативу тотальній глобалізації — її забезпечили соціальні мережі.

З іншого боку, національний принцип творення держав підважують мігранти з інших континентів, які борються за збереження власної ідентичності. Як спроба примирення національних суперечностей виникла ідеологія мультикультуралізму, якій суперечать національні ідеології корінних народів Європи.

Європейські держави атаковані і з третього боку — економічною глобалізацією. Головний її інструмент — транснаціональні корпорації. Масштаб дозволяє їм на пряму конкурувати з державами. Вершиною такої конкуренції стала втрата державами монополії на застосування сили — на ринку з'явилися абсолютно легальні приватні військові компанії.

Європа, що ще не позбавилася спадку імперського минулого, отримує нові виклики безпосередньо з майбутнього. І впоратися з ними зможе лише тоді, коли добре вивчить власну історію і зробить із неї правильні висновки.

У кінці ХХ століття Україна знову опинилася під великим впливом Росії. Водночас до нас також прийшли їхні технології узурпації влади — фальшування виборів та монополізації інформаційного простору. Проти цього у 2004 році українці піднялися на мирні протести, які назвали Помаранчевою революцією. В результаті її успіху вдалося зберегти демократію в країні.

У відповідь Росія посилила інформаційний тиск, а також запустила пряме фінансування проросійських політиків та інформаційних каналів. Це призвело до появи сепаратистських регіональних політичних проєктів на сході країни і в Криму. Наступна спроба узурпації влади викликала хвилю протестів у 2013–2014 роках. Вони переросли у збройні зіткнення, в результаті яких демократію знову вдалося зберегти. Ці події називаються Революцією Гідності, а загиблих революціонерів — Небесною Сотнею. Росія

скористалася революційними подіями і ввела війська у Крим та на Донбас. Вона заявила про включення Криму до складу своєї держави, а на Донбасі під своїм протекторатом створила два невизнаних адміністративно-політичних утворення, які ведуть війну проти держави Україна. Росія повністю фінансує і військово забезпечує цю війну, хоча заперечує власну участь у ній. Події розвиваються за сценарієм гібридної війни — у воєнній, терористичній, економічній, політичній та інформаційній складових. А кримські татари, які лише у дев'яності повернулися у рідний Крим, знову опинилися під тиском Росії, яка унеможливило спокійний перебіг їхнього повноцінного національного і громадського життя.

Але історія свідчить, що Україна обов'язково пройде і через ці випробування та вийде з них сильною, демократичною та незалежною країною — органічною складовою Європи та яскравою зіркою на її небосхилі.

ІСТОРІЯ ЄВРОПИ

УКРАЇНСЬКИЙ ПОГЛЯД

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Автори

Брати Капранови

Художник

Олександр Костенко

Наукові консультанти

Петро Кралюк

Сергій Капранов

Відповідальна за випуск

Олена Олійникова

Літературний редактор

Олександра Кравчук

*Видання здійснено за підтримки
Українського Культурного фонду*

© Брати Капранови, 2021

© Олександр Костенко, ілюстрації, 2021

© ТОВ «Джерела М» (художнє оформлення, оригінал-макет),
виключна ліцензія на видання, 2021